Бүхы оронуудай пролетаринар, нэгэдэгты!

БУРЯАД ҮНЭН

СОВЕТСКЭ СОЮЗАЙ КОММУНИС ПАРТИИН БУРЯАДАЙ РЕСПУБЛИКАНСКА КОМИТЕДЭЙ, БУРЯАДАЙ ССР-эй ВЕРХОВНО СОВЕДЭЙ, МИНИСТРНҮҮДЭЙ СОВЕДЭЙ ОРГАН

...эмнай 1921 оной ...риин 21-һээ гарана. | № 291 (18614) | 1990 оной декабриин 20, четверг | Сэн 3 мүн.

Буряадай ССР-эй Верховно Соведэй гурбадахи сесси

...дай ССР-эй Верховно Соведэй гурбадахи сесси үсэ... декабриин 19-дэ, Соведүүдэй байшангай конференц... хүдэлмэриеэ үргэлжэлүүлбэ. Республикын Верховно Соведэй Түрүүлэгшын нэгэдэхи орлогшо В. В. Саржан хүтэлбэрилөө.

...и үдэр сесси дээрэ хэлсэһэнэй ёһоор үйлэдбэриин ...нерго» нэгэдэлэй генеральна директор Г. О. Бори... ...урятнефтепродукты» нэгэдэлэй генеральна директор ...ыбиков, республикын Министрнүүдэй Соведэй Түрүүлэг... ...логшо А. М. Шевченко сессиин урда гаража, арадай де... ...дай асуултануудта харюунуудые үгэбэ.

...бэриин «Бурятэнерго» нэгэдэлэй генеральна дирек... О. Борисовта арадай депутадууд олон асуудалнуудые ... Гусиноозёрско ГРЭС-эй 5-дахи блогто авари боло... уламжалан, зайн галаар хангалга таһалдуулагдана ...рэ тайлбарилба. ГРЭС-эй хоёрдохи, гурбадахи бло... ...һабарилгада ороно. Тиимэһээ электрын элшэ хүсөөр ...икын зониие ерэхэ жэлэй январиин 10 болотор та... ...агүйгөөр хангаха аргагүй гэжэ мэдүүлбэ.

...нефтепродукты» нэгэдэлэй генеральна директор Цыбиков түлишөөр болон түрхилгын материал... хангалга ямар шалтагаанһаа хангалтагүй болонхойб гэһэн асуудалда харюусахадаа, тодорхой тоонуудые дурдаба. Шэнэ жэлэй гаратар түлишөөр хангалгын хэмжээн бүхы республика дотор муудахагүй гэжэ нүхэр Цыбиков хэлэбэ.

Республикын Министрнүүдэй Соведэй Түрүүлэгшын орлогшо А. М. Шевченко сессиин урда тоосоходоо, зониие эдеэ хоолой продуктнуудаар хангалгын мүнөөнэй байдал, мүн ерэхэ жэлдэ ямар түсэбтэй байһан тухай хөөрэжэ үгэбэ.

Удаань арадай депутадууд «Буряадай ССР-эй зөөриие гүрэнэй бэшэ болгохо тухай дүрим» зүбшэн хэлсэжэ эхилбэ. Юуб гэхэдэ, тус асуудал Верховно Соведэй комитедүүдэй заседанинууд дээрэ хаража үзэгдэһэн, зохихо нэмэлтэ ба хубилалтанууд оруулагдаһан байгаа бшуу. Тус дүримые зүбшэн хэлсэлгэдэ Буряадай ССР-эй арадай депутадууд Н. А. Астапенко, А. Ф. Покацкий, К. Ц. Конев, М. Х. Рагимов, К. П. Альцман, М. Х. Харанутов, Г. К. Языков, А. Я. Лазарев, О. Б. Хомутов, В. Б. Саганов хабаадаба.

Верховно Совет тус асуудалаар зохихо тогтоол баталан абаа.

Буряадай ССР-эй Верховно Соведэй комитедэй түрүүлэгшэ И. Т. Павлов «Буряадай ССР-эй 1991 оной Гүрэнэй бюджет байгуулха тухай Хуули» арадай депутадуудта тайлбаржа үгэбэ. Тус асуудал үгэ буляалдалгын оршон байдалда, олон депутадуудай хабаадалгатайгаар үнгэрбэ.

Тиимэһээ тус дүримые Верховно Соведэй комитедүүдтэ дахинаа хаража үзэхэ, тодорхой болгохо гэжэ арадай депутадууд О. Б. Хомутов, В. В. Устинов дурадхаһан байгаа. Гэбэшье хэдэ хэдэн депутадуудай дурадхалаар энэ шухала документые даб дээрэ, түрүүшын уншалгаар баталан абаха гэһэн шиидхэбэри сесси баталан абаба.

«Буряадай ССР-эй 1991 оной бюджедые байгуулха тухай Хуулиие» зүбшэн хэлсэлгэдэ Буряадай ССР-эй арадай депутадууд М. Х. Рагимов, О. Б. Хомутов, К. П. Альцман, В. С. Худугуев, И. С. Антонов, В. О. Гейдебрехт, М. И. Красикова, Н. П. Оленников, В. В. Чунавлов, А. К. Вершинин, А. П. Февралёв, В. С. Орлов, Г. М. Корнаков һанамжа, дурадхалнуудаа хэлэһэн байна.

Тэрэнэй удаа «Буряадай ССР-эй 1991 оной бюджедые байгуулха тухай Хуулиие» статья статьягаарнь зүбшэн хэлсэбэ.

Республикын Верховно Соведэй комитедэй түрүүлэгшэ И. Т. Павлов Хуулиин статья бүридэнь тайлбаринуудые үгөө. Эсэсэй эсэстэ, тус Хуулиие арсалдаатайгаар зүбшэн хэлсэһэнэй удаа эсэслэн баталан абаха гэһэн шиидхэбэри Верховно Совет баталан абаба.

Буряадай ССР-эй Верховно Соведэй гурбадахи сесси үглөөдэр хүдэлмэриеэ үргэлжэлүүлхэ юм.

БҮГЭДЭ АРАДАЙ ХЭРЭГ

...дээрэ «Гэр байрын ...нуудые шиидхэлгые ...ха талаар Буряадай правительствын хэм... тухай» нүхэр В. Б. Са... элидхэл зүбшэн хэл...лбэ.

...айраар зониие хангаха ...үнөөдэрэй тон шухага ...нуудай нэгэн болоно ... Республика доторнай ... мянган хүн, тэрэ тоо... ...н-Үдэдэ 40 мянган хүн ...баха ээлжээндэ бэшэг... ...эжэ элидхэлшэ хэлэһэн ... тоонуудые дурдая. ...ой январиин 1-нэй бай... бүхыдөө 13,6 миллион ...эн метр талмайтай бай... ...нүүд бии байба. Тэрэ... ...р 176 мянган дүрбэл... ...р талмайтай гэрнүүды ...ирһэн, тэндэ ажаһууха... ...тай гэжэ элирүүлэгдэ... ...гаа.

... бүхы дутагдалнуудые ... байбашье, арадай де... ...дай нютагай Соведүүд ...рхилдэг эмхинүүд, про... ...на предприятинууд бо... ...дэлнүүд зониие бай... ...нүүдээр хангаха талаар ... хүдэлмэри ябуулнагүй. ...ала хэрэгтэ тон зүб, ...лэл хэрэгтэй гэжэ сес... ...э үгэ хэлэгшэд тэмдэг... ...айна.

...бликын Верховно Сове... ...бадахи сесси дээрэ тү... арадай депутадуудай районно Соведэй гүйсэдкомой түрүүлэгшэ **Н-Ц. Ч. Дабаев** үгэ хэлэхэдээ, мүнөө эндэ тон шухала асуудал зүбшэн хэлсэжэ байнабди гэжэ тэмдэглэбэ. «2000 он болотор айл бүхэндэ — амяараа байра» гэһэн уряагай дүүргэгдэхэгүй байһаниинь мүнөө элиржэ байна. Гэбэшье Зэдын райондо байрын гэрнүүдые олоор барихын тула бүхы хэмжээнүүд абтадаг байха юм. Өөртөө гэр бариха дуратайшуулда барилгын модо бэлэдхэхэ арга боломжо олгогдодог. Районой бүхы колхоз, совхозууд, промышленна предприятинууд отолһон модоёо зөөхэ, хюрөөдэхэ болон бусад хүдэлмэри хэхэдэнь горитойгоор туһалдаг юм. Гэр барижа байһан хүнүүд дуратай сагтаа амаралтада гарадаг. Гүрэнэй банкһаа мүнгэ урьһаар абаха гэхэ мэтын хэмжээнүүд бэелүүлэгдэнэ.

Зүгөөр барилгын модон, шэл, хадааһан, хирпиисэ, шэрэ болон бусад юумэн дуталдана. Эдэ бүхы дутагдалнуудай байбашье, Зэдын райондо һүүлэй гурбан жэлэй туршада байрын гэрнүүдые барилгын хэмжээн 10 дахин ехэ болоһон байна. Өөрынгөө гэртэй болоһон залуушуул нютагтаа үлэжэ ажаллана. Тэрэ зуура хубиин гэрнүүдые баригшадые материальна, моральна талаһаань дэмжэхэ хэрэг мүртэйгөөр табигданхай бэшэ гэһэн ажаглалта үгэ хэлэгшэ хэбэ.

Нижнеангарскын түбэй больницын врач **Е. Ж. Щеголева** үгэ хэлэхэдээ, гүрэнэй гэрнүүдые худалдажа абаха талаар тусхай хуули хэрэгтэй гэжэ тэмдэглэбэ. Хойто-Байгалай райондо ажаллахаяа ерэгшэдэй 40 процентнь үнэн дээрээ хоёр гэртэй гээшэ. Иимэ ябадалые хизаарлаха талаар ямар нэгэ шэнэ хуули хэрэгтэй байна.

Улаан-Үдын городской Соведэй гэр байрын ажахын управлениин начальник **С. П. Гаврилов** байрын гэрнүүдые абаха ээлжээндэ бэшэгдэһэн хүнүүдэй список дахинаа хаража үзэхэ хэрэгтэй гэжэ хэлэбэ. Нэн түрүүн муу, үмхирһэн байрануud соо ажаһуугшадта, инвалидуудта, дайнай ба ажалай ветерануудта, гансаардаһан хүнүүдтэ байрануудые үгэхэ хэрэгтэй гэжэ һанамжалба. Бусад хүнүүд ажаллажа байһан газарһаа байра абаха ёһотой гэжэ хэлэбэ. Дэлгүүрэй харилсаануудай үедэ байрын гэрнүүдые ашаглаха тусхай дүрим хэрэгтэй. Байра абаха дуратайшуулай мүнгэн зөөреэр бодхоогдоһон үсөөхэн гэрнүүд Улаан-Үдэдэ бии. Иимэрхүү онол аргые саашадаашье хэрэглэхэ байгаабди гэжэ үгэ хэлэгшэ тэмдэглэбэ.

— Байрын гэрнүүд тухай асуудал шиидхэхэдээ, гурбан гол асуудал — гэрнүүдые бариха, байра абаха ээлжээндэ бэшэгдэһэн хүнүүдэй тоое үсөөрүүлхэ, баригдаһан гэрнүүдые зүбөөр ашаглаха асуудалнуудые шиидхэхэ баатай болохобди, — гэжэ республикын Верховно Соведэй Комитедэй түрүүлэгшэ **Н. П. Быков** хөөрэбэ.

Улаан-Үдэдэ байрын гэрнүүд яһала олоор баригдана. Улаан-Үдын нарин сэмбын комбинат, ЛВРЗ, авиазавод болон бусад предприятинууд хүдэлмэришэдөө байрын гэрнүүдээр яһала урагшатайгаар хангана. Хубиин гэрнүүдые бариха асуудал эсэслэн шиидхэхэ хэрэгтэй. Тиихэдээ тэдэ гэрнүүдые дулаасуулха, уһаар хангаха гэхэ мэтын асуудалнууд эртээнһээ бодомжологдожо шиидхэгдэһэн байха ёһотой.

— Хүдөөгэй барилга тухай асуудал амяараа хаража үзэхэ ёһотой байгаабди. Тус асуудалһаа бүхы юумэн ехээр дулдыдаха байна, — гэжэ Баргажанай районой Шитханай совхозой директор **М. М. Бакиров** хэлэбэ.

Улаан-Үдэдэ шэлэй заводтой аад, саг үргэлжэ шэл дуталдаха, промышленна томо предприятинуудтай аад, хадааһаар дуталдажа байдаг ябадал хайшаа юм гэжэ үгэ хэлэгшэ тон зүбөөр тэмдэглэбэ.

— Бидэ хирпиисэ гаргадаг, мүн барилгын блогуудые хэдэг заводуудые бариха гэжэ шиидэбди. Тиигэжэ хүдөөдэ барилга хэхэ асуудал урагшатайгаар шиидхэхэ арга бии байна гээд үгэ хэлэгшэ онсолбо.

КПСС-эй Прибайкалиин райкомой нэгэдэхи секретарь **А. А. Чукреев** иигэжэ хэлэбэ:

— Республикын Министрнүүдэй Соведэй дурадхаһан байрын гэрнүүдые барилгые хурдадхаха тухай программые баталан абаха ёһотойбди. Ямаршье барилга — социально-соёлой объектнүүдые гү, али байрын гэрнүүдые бодхоохын тула газар ба газарай участогууд хэрэгтэй. Энэ гол асуудал нэн түрүүн шиидхэгдэхэ зэргэтэй. Манай райондо сүлөө газар ехэ бэшэ. Гэбэшье энэ асуудал шиидхэхэ гэжэ оролдонобди.

Барилгын материалнууд дуталдана. Ой модоной, тайгын эзэд угаа олон юм. Районойнгоо харьяата газар дээрэ байдаг ой модоёо районно Соведүүдэй мэдэлдэ үгэхые дурадханаб. Тиигэжэ бидэ өөһэдөө барилгын модотой болохо байгаабди.

Удаань «Молодежный» гэжэ горно-шанаржуулгын комбинадай директор **В. Р. Соктоев** үгэ хэлэһэн байна.

Тэрэ барилгын материалнуудые элбэг болгохо талаар хэмжээнүүдые абаха хэрэгтэй гэбэ. Үнэхөөрөөшье, барилгын материалтай байбал, хэншье барилга хэхэ байна ха юм.

Нютаг нютагуудта барилгын шэнэ материалнуудые бэдэржэ олохо гээшэ шухала хэрэг. Район бүхэндэ өөрын хирпиисын заводтой байха ёһотойбди. Улаан-Үдэһөө Хурамхаан хүрэтэр хирпиисэ автотранспортаар зөөхэ гээшэ тулиһан ябадал гэжэ мэдэрхэ хэрэгтэй. Һүүлэй үедэ Захааминай, Зэдын районуудта барилгын шэнэ материал хэрэглэдэг боложо байна. Энэнь ехэл һайшаалтай.

Буряадай ССР-эй арадай 5 депутат барилга тухай асуудалаар Министрнүүдэй Соведэй Түрүүлэгшын орлогшо Е. А. Тарасюкта бэшэг бэшэһэн, хэмжээнүүдые абахыень дурадхаһан байгаабди. Теэд тэрэмнай хэндэшье хэрэггүй, ёһын тэдысэ бэлдэгдэһэн харюу эльгээгээ гээд үгэ хэлэгшэ элирхэйлбэ.

Байрын гэрнүүдые бариха тухай асуудал зүбшэн хэлсэлгэдэ КПСС-эй Тарбагатайн райкомой нэгэдэхи секретарь **В. М. Трофимов**, республикын Верховно Соведэй Комитедэй түрүүлэгшэ **Ю. М. Алексеев**, «Зэдын үнэн» газетын редакциин таһагые даагша **О. П. Дунаева**, «Бурятводмелиорация» нэгэдэлэй ПМК-гай комплексно бригадын бригадир **Б. К. Каширихин**, Улаан-Үдын городской Соведэй архитектурын ба город барилгын талаар комитедэй түрүүлэгшын орлогшо **В. Г. Баранников**, Улаан-Үдын авиазаводой токарь **В. В. Белоусов** болон бусад хабаадалсаһан, байрын гэрнүүдые барилгые түргэдхэхэ тухай һанамжаяа хэлэһэн байна.

Республикын Министрнүүдэй Соведэй Түрүүлэгшэ **В. Б. Саганов**, республикын Верховно Соведэй Комитедэй түрүүлэгшэ **Н. И. Быков** түгэсхэлэй үгэ хэлэхэдээ, барилгын зарим организацинуудай хүтэлбэрилэгшэдые шүүмжэлһэн, зохихо дурадхалнуудые һайшааһан байна.

С. ОЧИРОВ,
манай корр.

СССР-эй Арадай депутадуудай

дүрбэдэхи съезд

ҺАНАЛАА НЭГЭДЭНГИ ШИИДХЭБЭРИНҮҮД, ЯБУУЛГАНУУД ХЭРЭГТЭЙ

Декабриин 18-да **А. И. Лукьяновай** түрүүлэлгэ доро үнгэрһэн съездын үглөөнэй заседани дээрэ депутадууд һэяшаг гэнтэ наһа бараһан СССР-эй арадай депутат Б. В. Адлейбугай дурасхаалые минута соо дуугай байжа ёһолон хүндэлбэ. Тэрэ Абхазиин партийна организациие удаан саг соо хүтэлбэрилжэ ябаһан.

Саашань Президентын элидхэл тушаа үгэ хэлэхээр 439 депутат бэшүүлээ гэжэ съездын секретариадай хүтэлбэрилэгшэ **А. П. Яненко** мэдээсэбэ. «Союз» бүлэгөөрхид СССР-эй гадаадын политика тухай СССР-эй гадаадын хэрэгүүдэй министрэй тоосоое, мүн СССР-эй КГБ-гэй түрүүлэгшын мэдээсэлые шагнахые дурадхаа һэн. Зүблэхэ зүйлэй асуудалнуудаар үгэ буляалдаанда тэдэнэй хабаадаһаниинь дээрэ гэжэ секретариат тоолоно.

Орон соохи байдал, мүн тохёолдоһон социально-экономическа ба политическэ орёо хүшэр байдал дабаха хэмжээнүүд тухай асуудалаар үгэ хэлэлгые депутат **Н. Н. Гриценко** эхилээ. Эрхэтэдэй ажаллаха Конституционно эрхые хангаха асуудалда ажалай, сэнгүүдэй, социальна политикын асуудалнуудаар Союзай Соведэй комиссиин түрүүлэгшэ тодорхойгоор тогтоһон, 1991 оной январьһаа хойшо бэшэ болзорто ажалаар хангаха тухай хуули баталан абахые, ажалаар хангалгын ниитэ гүрэнэй алба бүридхэхые дурадхаһан байна.

Хамтын хүсөөр тохёолдоһон экономическа кризисһээ гарахые депутат **В. И. Лисицкий** съездэ хабаадагшадые уряалба. Дэлгүүртэ шэлжэн оролгын үедэ ажахын холбоо барисаае сахиха талаар Президентын, СССР-эй правительствын, мүн тэрэшэлэн союзна республикануудай правительствануудай хүсэлэл оролдолгонуудые дэмжэхые үйлэдбэриин «Черноморский судостроительный завод» нэгэдэлэй экономикын талаар генеральна директорэй орлогшо дурадхаба. Хэрэглэгшэдэй зүбшөөһэн ушартал, иимэ холбоо барисаа хубилгажа болохо.

Ороной Президентые ба правительствые шүүмжэлэлгэдэ бүхы анхаралаа хандуулаад байгаа һаа, манай съездын урда табигдаһан зорилго дүүргэжэ шадахагүйбди гээд Белоруссиин компартиин ЦК-гай нэгэдэхи секретарь **А. А. Малофеев** хэлэбэ. Президентын элидхэлэй гол зүйлнүүдые дэмжэжэ байһанаа тэрэ элирхэйлбэ. «Али болохо забастовконууд болон митингнүүдые үнгэргэлгые» хорихо тухай съезд дээрэ ороһон дурадхалнуудые дэмжэбэ.

Экономикын бүхы һалбаринуудта гурим журам дээшэлүүлхэ шухала гээд Мордвагай АССР-эй «Россия» госплемзаводой директор депутат **А. В. Долганов** анхарал хандуулба. Тэрэнэй һанамжаар, һүүлэй үедэ дээдын хүтэлбэрилэгшэд журамай түлөө шангаар асууха болёо. Харин энээнгүйгөөр ямаршье хэрэгтэ амжалта түйлагдахагүй. «Зарим демокрадууд-депутадууд ехэ засагай амта түргөөр ойлгожо, өөһэдөө үлэмжэ булюу эрхэдэ дуратай болоо» гэжэ совхозой директорэй хэлэхэдэ, зал альга ташаба.

Мүнөө жэлдэ һайн ургасын гарахадань, тэрэниие саг болзортонь хуряажа шадаагүйбди гэжэ Полтавын Левщиновскэ интернат байшангай отделениие даагша депутат **Н. А. Касьян** хэлэбэ. Украинада манда туһалха хүнүүдшье, техникэшье байгаагүй, бензин хүртөөгүй. Совет милици ямаршье эрхэгүй. Бидэндэ, бүхы дэлхэйдэ айхабтар ехэ юумэ хэһэн В. И. Ленинэй нэрые муушалха ябадалые болюулха хэрэгтэй гэжэ врач онсолон зааба.

Союзай Хэлсээе, федерациие дэмжэнэбди гэжэ Узбегэй ССР-эй президент депутат **И. А. Каримов** онсолон зааба. Манай һанахада, түбэй засагаархид республикануудта эрхэ сүлөө бэлэглэхэ, тэдэнэй этигэмжэ түлөөлэлгэнүүдые үргэдхэхэ ёһотой бэшэ. СССР-эй Президентын ажал ябуулгые, тохёолдоһон байдалһаа ороние гаргаха талаар тэрэнэй дурадхаһан программые дэмжэхэ зуураа, Президентын өөрынгөө «командые» һэлгэһэн ушартал байдалые хубилгажа болохо гэжэ тэрэ хэлэбэ.

Газар тушаа зөөриин элдэб түхэл янзанууд зүндөө орооһоной, һүнэй ба мяханай талаар асуудалые шиидхэхэгүй гэжэ Колхозуудай Союзай Соведэй түрүүлэгшэ **И. И. Кухаркин** тэмдэглэбэ. Энээнэй тулада хүдөө ажахын үйлэдбэриин хүгжэнги материальна үндэһэ һуури байгуулха шухала. Тосхонуудые барилгын материалнуудаар хангаха асуудалда депутат тогтобо. Иимэ материалнуудай республикануудай мэдэлдэ ороод байхада, хүдөө нютагуудта үшөө ехээр хоморлоо гэжэ тэрэ ажаглаба. Барилгын материалнуудые хубаарилгые һуларшагүй анхарал доро байлгахыень колхозуудай республиканска ба областной соведүүдтэ тэрэ дурадхаба.

Ороной Президентын зарим Указууд ба Верховно Соведэй шиидхэбэринүүд республикын эрхэнүүдые дайрана, Советскэ Союзда бэелүүлэгдэжэ байһан демократиин ябаса һанаа зобооно гэжэ Эстониин ССР-эй Верховно Соведэй Түрүүлэгшэ **А. Ф. Рюйтель** мэдээсэбэ. Орон дотор албадан захиралгын гуримай зайсуулагдаагүй дээрэһээ СССР-эй экономическа байдал доройтоо гэжэ тэрэ бодомжолно.

(Үргэлжэлэлынь удаадахи номерто гараха).

(Үргэлжэлэлынь удаадахи номерто гараха).

ҮГЭ ХҮҮРҺЭЭ ҮНЭН ХЭРЭГТЭЭ ОРОХО, ЭРИД ШУУД УРАГШАА ДАБШАХА

СССР-эй Арадай депутадуудай дүрбэдэхи съезд дээрэ М. С. ГОРБАЧЕВОЙ хэһэн элидхэл

...арадай депутадууд! ...доторхи мүнөөнэй бай... ...ндэ хүшэр. Экономи... социальна болон поли... һалбаринуудтахи, илан... ...нууд хоорондын ха... ...удтахи, кризисэй үйлэ ... мүнөөдөө улам үргэ... ...рэлжэлһөөр. Тогтуури... ...дал ба гурим журам ...арданхай. Энээниие ...н, бүлэ бүхэн, ажалша ...вүүд, бүхы оромнай ...рээ үзэжэ байна гээ... ...ество дотор мүнөөнэй... ...ээдүйншье байдал ту... ...э һанаа зоболго үргэ... ...имэ оршон байдалда ... түбэй, республиканска ...ютагай зургаануудай, ... гүйсэдхэхэ засагай ...удай мүнөө хүдэлжэ ...р дураа гутаха ябадал ...ангадана. Улам бүри ...р иимэ асуудал табиг... хубилган шэнэдхэлгын ...үгам зүб шэлэгдэһэн ...гү, уг зорилгонууд ба ...эглэлнүүд зүб абтаһан ...ү, хараа шугамһаа ха... ...үбди? Хүнүүд боложо ... юумэнэй шалтагаануу... ...илгохые, тэрэнэй гол ...эдэрхые хүсэнэ ха юм. ...үгэдэмнай тон орёо ...болоно. Бидэ бодото ... һандарал хохидолой ...роод байнабди. Табан ...аада тээ бидэнэй эхил... ...ниие, бүхыдөө дэлхэйе ...гөөр хубилгаха эрхэ ... байгуулһан агууехэ ...най үнэн дээрээ аюул ...оод байна.

...һээ уламжалан, нэн ... иимэ юумэн тухай хэ... хүсэнэб. Нээрээшье, бидэндэ үнэхөөрөө тон болоод байна бшуу. ...й тодхортой байдалда ...бди. Хубилган шэнэд... бэрхэшээлтэйгээр бэе... ...энэ, зайлашагүй болон ...е элдэб ехэ һаад ту... ...е тон хүшэрөөр дабажа ...а юмбибди. Мүнөөнэй байдал эхэнхидээ юугээр тайлбарилагданаб гэхэдэ, 1985 онһоо холо урид манай ороной ороһон кризисэй гүн гүнзэгы шалтагаанаар, энэрхы ёһото демократическа социализм тээшэ бидэнэй бэелүүлжэ байһан хубилалтануудай айхабтар ехэшье, орёо бэрхэшээлтэйшье байһанаар тайлбарилагдана гээшэ.

Гэбэшье гансал энэ бэшэ. Хубилган шэнэдхэлгын ябасын үедэ ороной хүтэлбэри ехэ алдуу ба эндүүнүүдые гаргаһан байха юм. Общиствын кризисэй гүн гүнзэгые бидэ ёһотоор сэгнээгүй байгаабди. Экономическа болон политическэ реформонуудые бэелүүлхэдээ бодомжогүй, яаралтай шиидхэбэринүүдые абаһан ушарнууд байха юм. Дүтэлжэ байгаа аюулнуудые зүбөөр, саг соонь хододоо сэгнэжэ шадаагүйбди, тэдэнэй хангалтагүй муу үзэгдэлнүүд болохогүйнь тула эрид шууд ябуулга хэжэ шадаагүйбди.

Эдэ бүгэдэмнай иимэл байна гээшэ. Энэмнай бидэндэ хүшэр хэшээл, тэрэшэлэн бүхы манай обществодошье һургаал болохо ёһотой. Тиигэбэшье бидэ мэдээ алдаха ёһогүйбди, бии болоһон бэрхэшээл түбэгүүдэй даралта доро тээлмэрдэжэ, айжа болохогүй. Мүнөө гол шухаланьгэхэдэ, хубилган шэнэдхэлгын нээжэ үгэһэн арга боломжонуудые хэрэглэн, бодото дээрээ бии болоһон горитой аюулнуудые усадхаха талаар ябуулга хэхэ хэрэгтэй болоно.

Хубилган шэнэдхэлгэ эрхэ сүлөө ба демократи обществодо үгөө, хэдэн миллион хүнүүдые һэргээн бодхоогоо. Уни удаан сагта даргадажа байһан аша туһануудынь, этигэл найдалынь, түргэн хубилалта х...э айхабтар ехэ хүсэлынь һэргээгдээ ха юм. Энэмнай гайхамшагта ехэ түйлалта болоно. Хүгжэлтын мүнөөнэй бэрхэшээлтэй үе сагһаа хубилган һэргээлгын үргэн харгыда гараха шиидхэхы эрхэ нүхэсэл энэмнай болоно гэжэ би этигэнэб.

Общиствые хэдэн арбаад жэлдэ таһа барижа байһан нэгэ хүндэ шүтэхэ, захиралтазахиргаанай системын үндэһэ һуурииие бидэ һандаргаагаа гэшэбди. Хүнэй аша туһануудые һэргээхын, тэрэниие үйлэдбэриин хэрэгсэлнүүдэй ба өөрынгөө ажалай үрэ дүнгүүдэй эзэн болгохын, эдэбхи үүсхэлыень хүгжөөхын тула зөөриин харилсаанууд хубилгагдаһан байна. Хэрбээ бидэнэй энэ замаар бата найдамтайгаар ябаа һаа, энэмнай ороной социально-экономическа хүгжэлтын бүхы эршэдэ айхабтар ехэ нүлөө үзүүлхэ байха гэжэ би ехээр этигэнэб.

Олонациональна гүрэнэй хүгжэлтэдэ нэгэ адляар хандаха ябадалые бидэ болюулаабди, тиигэжэ бүхы арадуудай национальна һэргэлгын харгы зам нээгээ гээшэбди. Сэюун бодолой иимэ сүлөө бидэ хэзээдэшье мэдээгүй байгаа гээшэбди. Мүнөө ондоогоор бодоһоной түлөө хэншье мүрдэлгэ гүрдэлгэ хэнэгүй бшуу. Олон мянган хүниие хамалга хаалгын үедэ хохидогшод сагааруулагдаа. Тэрээнһээ нюугдажа байһан Эсэгэ ороной ба дэлхэйн соёл болбосоролой баялигууд арад зондо бусаагдаа.

Өөрынгөө гадаадын политикаар бидэ уласхоорондын оршон байдалые гуримшуулан һайжаруулгада шиидхэхы туһа хүргөө гээшэбди. Бусад гүрэнүүдтэй хамта дэлхэйн ядерна дайнай аюулые сараабди. Манай дотоодын хүгжэлтын тулада гадаадын тааруу зохид эрхэ байдал байгуулагдаа гээшэ. Буу зэбсэг үрдилдэн гаргалгые болюулһанай ашаар асари ехэ мүнгэ зөөри арадай хэрэглэмжэдэ зорюулагдадаг болобо.

Ушар иимэһээ, бии болоһон оршон байдалай бүхы орёо бэрхэшээлые ба аюулые ойлгохо зуураа, тэдэнэй ямар уг зорилгые хүсэдэгһөө дулдыдангүй, шаг шууяа гаргадаг, бодото байдалай эрилтэнүүдтэй тааралдуулан, зүб шиидхэбэринүүдые бодомжотойгоор, батаар бэдэрдэг ба ажал ябуулдаг хүнүүдтэ һаад тойбо ушаруулдаг этигээдүүдтэ эсэргүүгээр эрид шууд тэмсэдэг байха ёһотой гэжэ би һананаб. Мүнөө ори ганса эгээл зүб политика гэхэдэ, хамтын хүсэл оролдолгоор кризисэй гүнзэгырэлгые тогтоохо, общество дотор бии болоһон манай һула талануудые, хангалтагүй муу үзэгдэлнүүдые усадхаха хэрэг болоно гээшэ. Мүн жэлэй—жэл хахадай туршада шэнэдхэлгын замаар гуримтай, тааруу зохид хүгжэлтын шатада ороноо гаргаха хэрэг болоно.

Имагтал иимэ шэглэл руу общество доторхи хүсэл бодол хубилжа байнхай. Энэмнай илангаяа орон доторхи байдал тухай тогтоол байгша оной ноябриин 17-до СССР-эй Верховно Соведтэ баталан абаһанай ба дурадхагдаһан хэмжээнүүдэй программые зүбшэн хэлсэһэнэй һүүлээр бүришье эли болонхой. Энэ шиидхэбэри хадаа тохёолдоод байһан оршон байдалые хубилгаха талаар бодото эршэтэй алхамууд тээшэ зоримгой эрьелтэ болоно гэжэ хүнүүд зүб ойлгоһон байха юм. Мүнөө манай съездые бүхы оромнай хаража байна. Съезд хэдэ хэдэн харюусалгатай шиидхэбэринүүдые абаха болоно. Тэдэнэй тоодо гүйсэдхэхэ засагай зургаануудай байгууламжые хубилгалга, СССР-эй Конституцида хубилалтанууд болон нэмэлтэнүүдые оруулга болоно бшуу. Эгээл шухаланьгэхэдэ, ажал ябуулга хэхээр манай эрид шиидэнги байһые батадхалга болохо ёһотой. Арад зоной хүлеэлгые хангахын тула бидэ эдэ үдэрнүүдтэ съездын хүдэлмэриие һайнаар эмхидхэхэ ёһотойбди.

I.

Нүхэд депутадууд! Кризисые дабахын түлөө мүнөө эгээл юун хэрэгтэйб гэхэдэ, орон дотороо гурим һэргээхэ хэрэгтэй. Энэмнай засаг тухай асуудалда тулажа ерэнэ. Хэрбээ шанга засаг, журам, шиидхэбэринүүдые дүүргэлгын хойноһоо хиналта тогтоожо шадаа һаа, тиихэдээл бидэ эдеэ хоолоор һайнаар хангалга тогтоожо, гэмтэ ябадал хэгшэдые шангаар барижа, нацинууд хоорондын хёморооё тогтоожо шадахабди. Энээниие түйлаагүй һаа, һандарал хосорол бүри шангадаха, һүйдхэлтэ хүсэнүүд зоргондоо орохо, гүрэнэй байгууламжа һандаргаагдаха байна ха юм. Иимэ онсо түгшүүритэй эрхэ байдалда эгээл эрид шууд ябуулганууд хэрэгтэй болоно. Тиихэдээ ямаршье удааралга байха ёһогүй. Эндэ манай буруушааһан, эрид арсаһан, заха хизааргүй зонхилолгын ба дура зоргоороо оролгын гуримда һөөргөө бусалга тухай хэлэгдэнэгүй гээшэ. Хуулиин үндэһөөр хүдэлдэг, хуули ёһоной хэмжээн соо тогтууритай байдал ба эрхэтэнэй эб найрамдал хангажа, кризисэй оршон байдалые дабажа шадаха засаг тухай би эндэ хэлэнэб.

Ажабайдалнай өөрөө бидэнэй хүтэлбэрилгын президентскэ түхэл янзада, общество дотор боложо байгаа үйлэ хэрэгүүдтэ таараха политическэ ба гүрэнэй байгууламжануудые тогтоолгын хэрэгтэй болоһон үедэ хүргөө гээшэ. Эрхэтэнэй эрхэнүүдые, хүн бүхэнэй нэрэ хүндэ ба һанал бодолые хамгаалга, конституционно байгуулалтын ба гүрэнэй институдуудай гуримтай һайнаар хүдэлэлгэ хадаа Президентын засагай зорилгонууд болоно гэжэ би ойлгоноб. Имагтал эдэ зорилгонуудые бэелүүлхын тула бүхы шатануудта — гүрэнэй толгойлогшоһоо эхилээд, городтохи ба хүдөөдэхи гүйсэдкомууд хүрэтэр — шанга гүйсэдхэхэ засаг хэрэгтэй болоно. Энэ засагнай хуулинуудые сахилга бэелүүлжэ, шиидхэбэринүүдые дүүргэжэ, ёһотой гурим ба журам байгуулжа шадаха байна ха юм.

Өөрынгөө ажалаар ажаһуудаг, манай Эсэгэ ороной хуби заяае, тэрэнэй мүнөөнэй ба үглөөдэрэй байдалые хүндэлдэг бүхы хүнүүд иимэ засагтай байхые хүсэнэ гэжэ намда һанагдана.

Общиствын имагтал эдэ бүлэгүүд, ажалша коллективүүд, ниитын эмхинүүд боложо нэгэдэһэн хүнүүд Президентын засагай социальна түшэг тулгууринь болохо байна бшуу. Революционно хубилалтануудые хэхэ зорилготой энэ засаг хадаа хүбүүд, басагадай, ороной эхэнэрнүүдэй дэмжэлгэдэ найдадаг, гүрэнэй ба ниитын шухала асуудалнуудые шиидхэхэдэ тэдээнтэй үргэн харилсаа холбоо тогтоохоор бэлэн байна. Тэрэнэй ерээдүйн байгууламжа дотор эхэнэрнүүдэй ба залуушуулай дунда хүдэлмэри ябуулха зургаанууд эмхидхэгдэхэ юм.

Ниитын хүсэнүүдэй таһаршагүй, байхал ёһотой хубинь гэхэдэ, Советскэ Союзай Коммунис парти мүн болоно. Тэрээнтэй харилсаа холбоон хадаа хубилган шэнэдхэлгын эсэсэй зорилгые бэелүүлхэ социалис шэлэлгын хэмжээн дотор, энэрхы ёһото демократическа социализм тээшэ хүдэлөөнэй харгы замаар манай общиствые шэнэлхэ арга олгохо байна ха юм.

Президентын засагые хубилгалгаһаа уламжалан, Конституцида нэмэлтэнүүд ба заһабаринуудые оруулха тухай дурадхалнууд таанадай гарта үгтэнхэй юм. Тиимэһээ би оройдоол нэгэ хэдэ бодолнуудые хэлэхэ байнаб. Шэнэ байгууламжын ёһоор, гүрэниие толгойлогшо болодог Президент Министрнүүдэй Кабинедые сэхэ хүтэлбэрилдэг, засагай ба хүтэлбэрилгын бүхы дээдын союзна зургаануудай ажал ябуулгые нэгэдүүлдэг, тааралдуулан эрхилдэг байха юм. Тиигэжэ хүсэнүүдээ олон тээшэнь хубааха, адлирхуу хүдэлмэри дабтан хэхэ ябадал усадхагдаха байна бшуу. Иимэ юумэн мүнөө үзэгдэдэг гээшэ. Мүн тэрэшэлэн хиналта шангадхагдаха, даалгагдаһан хэрэгэй түлөө тушаалта хүнүүдэй хубиин харюусалга дээшэлүүлэгдэхэ юм.

Манай орон шэнги, иимэ орёо бэрхэшээлтэй орон дотор Президентын зорилгонуудай хэмжээн, илангаяа мүнөө, шэлжэн оролгын үедэ, айхабтар ехэ байха юм. Тиимэһээ тэрээнтэй хамта вице-президентын хүдэлхэ ябадал шухала болоно. Тэрэ өөрын саг үргэлжын уялгануудтай байха, энээнтэй хамта Президентын тодорхой даабаринуудые дүүргэдэг байха болоно.

Премьер-министрээр толгойлогдодог Министрнүүдэй Кабинет Президентын засагай гүйсэдхэхэ аппарат болоно гээшэ. Союзай ба республикануудай хоорондо эрхэ түлөөлэлгэнүүдые амяарлан хубаарилгатай зохилдуулан, Союзда үгтэһэн хүтэлбэрилгын һалбаринуудые эрхилдэг министерствэнүүд болон албан зургаануудай хүтэлбэрилэгшэд тэрээндэ ородог байха юм. Союзай хэмжээн соо шэнэ байгууламжада шэлжэн орохын тула нилээд саг хэрэгтэй болоно. Зарим асуудалнууд хойшолуулагдангүй шиидхэгдэхэ ёһотой, харин нүгөөдүүлынь — экономикодохи оршон байдалые тэдэнэй хаража үзэһэнэй ба хубилгаһанай хэмжээгээр, дэлгүүрэй харилсаануудай бүри үргэнөөр дэлгэрһые, зохихо онол аргануудай хэрэглэгдэдэг болоһые хараадаа абан, шиидхэгдэхэ болоно бшуу.

Ороной аюулгүй байдалай түлөө харюусалга Президентдэ даалгагдана. Тиихэдээ манай энэ сагта ниитын аюулгүй байдал гэһэн ойлгомжо нилээд үргэн болонхой. Тэрэмнай гансашье ороноо гадаадын аюулһаа аршалалга бэшэ, харин тэрээндэ мүн лэ Конституцяар үгтэһэн эрхэтэнэй эрхэнүүдые хангалга, экономикодохи һаатал болон һандарал хосорол уридшалан саралга, хүн зониие экологическа талаһаа хамгаалга ороно гээшэ. Экологидохи байдал манайда нилээд түгшүүритэй гэжэ таанад мэдэнэ ха юмта. Иимэ уялгануудые дүүргэхын тула Президентын дэргэдэ Аюулгүйн совет мэтэ тусхай зургаан хэрэгтэй болоно. Тэрэ ороной гадаадын ба дотоодын аюулгүй байдалые таһаршагүй нягта холбоотойгоор хангаха ёһотой болоно. Совет дотор Оборонын, Дотоодын ба Гадаадын хэрэгүүдэй Министерствэнүүд, Гүрэнэй аюулгүйе сахиха комитет, бусад зарим албан зургаанууд түлөөлэгдэхэ ёһотой болоно. Тэрээндэ томо эрдэмтэд, мэргэжэлтэд, мүн тэрэшэлэн орон дотороо нэрэ хүндэтэй, нүлөө ехэтэй ниитын ажал ябуулагшад мүн лэ орохо зэргэтэй. Президент главнокомандалагша болодог, Аюулгүйн соведэй байгууламжын нэгэ хубинь болохо Оборонын соведые тэрэ толгойлдог байха юм.

Зүб хуулинууд болон тогтоолнуудые абаха гээшэ гансашье шухала бэшэ, харин тэдэниие хэлбэришэгүйгөөр бодото дээрэнь бэелүүлхэ, үйлэ хэрэгүүдые тодо һонороор, эрид шангаар хинаха гээшэ тон шухала гэжэ дүй дүршэл бидэниие этигүүлээ ха юм. Тиигэжэ СССР-эй Верховно Соведэй СССР-эй Хиналтын палата байгуулха, тэрэниие Президентын засагай дээдын гүрэнэй инспекциин системэдэ оруулха эрилтэ табигдаһан байха юм.

(Эхин. Түгэсхэлынь 2 дохи нюурта).

ҮГЭ ХҮҮРҺЭЭ ҮНЭН ХЭРЭГТЭЭ ОРОХО, ЭРИД ШУУД УРАГШАА ДАБШАХА

(Түгэсхэл. Эхиниинь 1-дэхи нюурта).

Тэдэмнай өөһэдын онсо илгаатай уялгануудтай байбашье, тэдэнэй хоорондо хамтын хэрэг байна бшуу. Эдэмнай хиналтын системын хубинууд болоно гээшэ. Тэдэ республиканска засагуудтай харилсаа холбоотой байжа, гүрэнэй актнуудай гүйсэдхэлгын хойноһоо, хуулинуудай ба Президентын Указуудай аша нүлөөгэй хойноһоо хинала бэелүүлхэ үүргэтэй байха юм.

Президентын засагай системэ дотор Федерациин советдэ шэнэ үүргэ даалгагдаха болоно. Энэ алхам хадаа манай гүрэниие бүрин эрхэтэ республиканууда Союз болгон хубилгалгаһаа уламжалан гарана гээшэ. Федерациин соведэй шэнэ уялганууд хуули дотор найруулагданхай, тиигэжэ ехэ һонирхол болон бага бэшэ арсалдаа үүсхэһэн байна. Иимэ үгэ буляалдаа саашань үргэлжэлүүлжэшье болохо байгаа, гэбэшье, минии һанахада, Федерациин соведэй дары түргэн ажалаа эхилбэл, дүй дүршэлэй ёһоор өөрынгөө ажал ябуулгын бүри нарижуулагдаһан онол аргануудые тогтообол, һайн байгаа ха. Дууһашагүй үгэ буляалдаа эрхилхэ, үгэ хүүрээр ажал хэрэгээ дүүргэхэ гээшэ гол шухала асуудалнуудые шиидхэлгэ улам удааруулха байна ха юм. Манай олонациональна гүрэниие гүнзэгыгөөр шэнэлэн хубилгалгатай холбоотой шэнэ бодото байдалые элирхэйлжэ шадаха зургаан бидэндэ хэрэгтэй болоно бшуу.

Федерациин Совет нэрэ хүндэ ехэтэй заабаринуудайнгаа ашаар һүжэржэ боломоор арсалдаануудые зайсуулхада, тон зүб, сэсэн шиидхэбэринүүдые олоходо туһалха ёһотой. Зүгөөр хуули ёһото гүрэнэй органуудые, нэн түрүүн Конституционно хиналтын комитедые энэ аргаар һэлгэхэ гэһэн удхатай бэшэ. Ерээдүйдэ тус комитет Конституционно сүүд боложо магад. Манай общественные саашадань демократизацилгын оршон байдалда бүхы сүүдэй байгууламжын үүргэ минии һанахада улам ургаха. Хуулита, гүйсэдхэлгын болон сүүдэй засагай уялгануудые саашадань амяарлаха талаар замда бидэнэр гаранхайбди. Тиимэһээ энэ замаараа дабшахабди гэжэ батаар найданаб. Иимэ амяарлалгын хэрэгтэй байһаниие дэлхэйн дүй дүршэл тодорхойгоор харуулна.

Союзна органуудай шэнэ шэнжэ шанартай болоһониинь юун дээрэһээ харагданаб гэхэдэ, тэдэнэр бултадаа республиканууудай түлөөлэгшэдэй сэхэ хабаадалгатайгаар хүдэлхэ ха юм. Министрнүүдэй кабинедтэшье, министерствэнүүдтэшье, албан зургаануудташье энэ сэхэ хабаатай.

Тус хэрэгэй кадрова тала тухай хэлэхэ һанаатайб. Юуб гэхэдэ, хүдэлмэриинь уялганuудай, шэнжэ шанарай хубилхада, союзна органуудай болон аппарадай кадрова бүридэлые үндэһөөрнь шэнэлхэ хэрэгтэй болохо ха юм. Гэбэшье энээниие юрэл хэхын тулада хэхэ бэшэ, харин бодомжо ехэтэйгээр, уг залгамжалга баримталан үнгэргэхэ шухала. Хубилган шэнэдхэлгын политикын бата найдамтай тэмсэлшэд байһанаа, тэрээндэ эдэбхитэйгээр хабаадалсадагаа харуулжа, нэрэ хүндэтэй болоһон зон шэлэгдэхэ ёһотой ааб даа. Манай хүгжэлтын шахардуу хүндэ энэ сагта тэдэнэр хэрэг байдалаа мэдэхэ, уналгын үйлэ хэрэгүүдые дабаха талаар асуудалнуудые бодото дээрэнь шиидхэжэ шадаха байха зэргэтэй.

Президентын засагай бата бэхи байгууламжа бии болголгодо гол хандасанууд иимэ байна, нүхэдүүд. Тиигэбэ ябабашье бүхы орон соохи гүйсэдхэхэ засагай ашаг үрэ ехэтэйгээр ажал ябуулгаяа эрхилжэ байгаа хадань лэ, Президентын засаг баһал ашаг үрэ ехэтэй. Мүнөө үедэ һунгагдамал зургаануудай болон тэдэнэй гүйсэдкомуудай эрхэ түлөөлэлгэнүүдые хубаарилха талаар гаргагдаһан алдуунуудһаа гүйсэдхэхы засагай дотоодын холбоо барисаа һандаргаһанһаа боложо, эдэ бүхы юумэндэ ехэ һаад ушаруулагдана. Сэхыень хэлэхэдэ, нютагуудта, республиканска зиндаада болон түбтэшье энэ засагай оройдоо хүдэлжэ шадахаяа болиһон ушарнуудтай дайралдабабди. Конституцида хубилалтануудые болон нэмэлтэнүүдые оруулжа, эдэ бүгэдые зайсуулха хэрэгтэй.

Иигэжэ Президентын засагай байгууламжа бии болгоһоной ашаар орон соохи гүйсэдхэхы бүхы засагай үүргые болон харюусалгые дээшэлүүлхэ гэжэ хараалагдана. Союзна Хэлсээндэ гараа табилгын урда тээ эдэ бүхы хэмжээнүүдые абажа байнабди. Бидэнэртэ хүлеэжэ байха саг үгы, тогтоһон байдал саг дары ажал ябуулха эрилтэ табина. Тиигэбэ ябабашье, съездын зүблэхэ зүйлдэ Союзна Хэлсээнэй проект зүбшэн хэлсэхэ гэһэн асуудал оруулхадаа, зүб юумэ хээбди гэжэ һананаб. Энээндэ тусхай элидхэл зорюулагдаха юм. Тиимэһээ зарим нэгэ гол шухала асуудалнуудаар эзэлан шууд хараа бодолнуудаа тобшохоноор дурадхахамни.

Шэнэдхэгдэһэн түхэлтэй демократис ёһо гуримуудта үндэһэлэн, ССР Союзай болон республиканuudай бүрин эрхэтэ байлгые нэгэдхэһэн Союзаа зандань үлөөхэ гээшын амин шухала байһанай талаар орон соомнай болон арад зон соомнай эблэрэлэй үйлэ хэрэгүүд эдэбхитэйгээр хүгжэнэ гэжэ нэн түрүүн хэлэхэ дүүрэн эрхэтэйбди гэжэ һананаб. Эдэ бүгэдэнһээ уламжалан, республиканuudай бүрин эрхэтэ байлга хадаа, манай олонациональна гүрэнэй хүгжэлтын зайлуулашагүй түүхэтэ шата болоно гэжэ тэмдэглэхэ байнаб. Гэбэшье үлүү гарамаар түбһөө зонхилолгоһоо, унитаризмһаа арсахадаа, Союзаа ямаршье түхэл шэнжэгүй байгууламжа болгохо хэрэггүй. Хэрбээ тэрэнэй һандаран һалаа хада олон миллион зоной хуби заяанда айхабтар хүндэ, муу нүлөө үзүүлхэ, дэлхэй дээрэхи бүхы байдалые тэнсүүригүй болгохо байна.

Олонациональна гүрэнөө үндэһөөрнь хубилган шэнэдхэлгын шата дээрэ бидэнэр гараад байнабди. Тэрэнэй хуби заяан, тиимэ хадаа бидэнэрэй, арад бүхэнэй хуби заяан шиидхэгдэжэ байна гээшэ. Арад бүхэн өөһэдөө өөрынгөө зам шэлэхэ эрхэтэй гэһэн зайлуулашагүй ёһо гуримһаа бидэнэр уламжалнабди. Тиихэдээ арад бүхы дээрээ иимэ замаа шэлэхэ ёһотой. Тэрэнэй һанал бодолые дүүрэнээр мэдэжэ абаха ябадалай эгээл һайн түхэл маяг бүгэдэ арадай асуулта үнгэргэлгэ болоно. Тиимэһээ Федеративна үндэһэ һуури дээрэ байгуулагдаһан бүрин эрхэтэ гүрэнүүдэй Союзай түлөө гүб, али тэрээниие буруушаана гүб гээд эрхэтэн бүхэнэй һанамжаяа хэлэхынь тула бүхы орон соогоо бүгэдэ арадай асуулта үнгэргэхэ гэһэн дурадхал Съездын зүбшэн хэлсэлгэдэ табинаб. Энэ асуултын республика бүхэндэхи дүн эсэсэй шиидхэбэри болохо юм. Харин СССР-эй бүридэлһөө гараха тухай асуудал таарамжатай Хуулиин үндэһэ һуури дээрэ, политическэ болон социально-экономическа айхабтар орёо тус үйлэ хэрэгэй бүхы хажуунуудые заабол хараада абаһанай ашаар шиидхэгдэхэ зэргэтэй.

Үшөө нэгэ тон шухала асуудал. Мүнөө хүсэндөө байһан СССР-эй Конституциие тоонгүй, республиканuudай болон национально-территориальна бусад байгууламжануудай өөрынгөө хуулита байдалда хубилалтануудые оруулха тухай шиидхэбэринүүдые абалгатай һүүлэй үедэ ушардаг болообди. Иимэ «партизан» хандаса горитой һандарал, юумэнэй айхабтар ехээр худхаляатай болохо ябадал үүсхэжэ магад. Энэ хадаа хайшаашье ошоогүй зам болоно. Бидэнэр бултадаа энээниие мэдэрдэг боложо байнабди. Тиимэһээ бүхы хабаадагшадай хуулита байдал тодорхойлһон Союзна Хэлсээнэй баталагдатар заабол дүүргэгдэхэ ёһотой эгээл дээдын хуулита акт хадаа СССР-эй Конституци болоно гэжэ Арадай депутадуудай съезд соносхохо ёһотой гээд тооолоноб. Эдэ бүгэдэһөө уламжалан, Президентын засаг ажал ябуулгаяа эрхилхэ юм.

Орон соохи байдалые зүбшэн хэлсэлгэтэй болон Союзна Хэлсээ баталан абалгатай холбоотой тойрон гарахын аргагүй нэгэ асуудал бии. Нэн түрүүн Захавказида, Прибалтикада, Узбекистанда, Молдоводо ушарһан нацинууд хоорондын зүришэлдөөнүүд, амяараа болохо һэдэлгэнүүд, эдэ бүгэдэ хамта дээрээ һүжэрхэдөө, айхабтар хурса хёморсонуудые үүсхэнэ, зоной ажабайдалай муудахада, аюулгүй байдалайнь тогтууригүй болоходо нүлөөлнэ, ехэ хохидол, аюул ушаруулна. Тиигэжэ союзна гүрэнэй бии байлга тухай асуудалые тон хурсаар гаргана. Нютагай, республиканска засагай зургаануудай болон, өөрыгөө шүүмжэлэн хэлэхэ болоо һаа, СССР-эй Президентын эдэ ушарнуудта эбсэнгеэр хандаһанһаа боложо, айхабтар хүндэ хойшолонгууд тодорон гараа. Саашадаа иигэжэ болохогүй. Сепаратис болон националис хүсэнүүдэй һандаргахы ажал ябуулганuudые зайсуулан сарваха талаар эдэбхитэй хэмжээнүүдые абаха хэрэгтэй. Манай олонациональна гүрэнэй углуу бүхэнһөө иимэ эрилтэнүүд табигдана. Энэ хадаа арадай һанаан бодол болоно. Тиимэһээ манай съезд тус асуудалаар өөрынгөө һанамжа дүүргэхэ аабза.

Нүхэдүүд! Гэмтэ ябадал гаргалгада, бандитизмда, экономическа хорото ябуулгануудта, эдилгэ абалгада, хонжоо наймаа хэлгэдэ, хулгай дээрэмэдэлгэдэ хулиган аашануудта эсэргүү эрид шууд добтолгодо орохын тулада хүсэ ехэтэй засаг мүнөөдэр бидэнэртэ илангаяа хэрэгтэй. Хуули хамгаалгын зургаануудай ажал ябуулгые юрэл тааралдуулха гээшэ бага байшаба. Эмхидхэгдэмэл гэмтэ ябадалнуудые гаргалгатай тэмсэхэ зорилготой тусхай байгууламжанууд Президентын дэргэдэ бии болгогдоно. Эрид хэмжээнүүд хэрэгтэй. Тиимэһээ бидэнэр тэдэниие абахабди. Хуули хамгаалдаг зургаануудай болон Оборонын министерствын хүтэлбэрилэгшэдэй хэһэн мэдүүлгэ соо энээн тухай тон тодоор хэлэгдэнхэй. Энэ хадаа Президентын засагай хараа шугам болоно. Тэрээниие жэнишэдгүйгөөр бэелүүлхэбди. Арадай депутадуудай, засагай бүхы зургаануудай, бүхыдөө обществын дэмжэлгэдэ найданабди.

Хуули хамгаалгын зургаануудай урда табигдадаг эрилтэнүүд шангадхагдаха, кадрнуудаар бэхижүүлэгдэхэ. Хуули хамгаалгын зургаануудай хүдэлмэрилэгшэдэй нэрэ хүндыень, ами наһые найдамтайгаар хамгаалха арга боломжо олгоһон ажал ябуулгынь хуулита үндэһэ һууринуудые эрид бэхижүүлхэбди. Эдэнэрэй хүндэ хүшэр болон аюултай хүдэлмэриин материальна үндэһэ һууринь мүн лэ һайжаруулагдаха. Хүдэлмэрилэгшэдэйнь ажаһуудалай эрхэ байдалые һайжаруулха талаар нэмэлтэ хэмжээнүүдые абахабди. Милици болон гүрэнэй аюулгүйе сахилгын зургаанууд тухай Хуули богони болзор соо зохёогоод, баталан абаха хэрэгтэй.

Зэбсэгтэ Хүсэнүүд тухай асуудал. Манай гүрэниие сахин хамгаалга тэрэнэй эзэм дээрэ ашаатай. Арми хадаа оронoймнай гүрэнэй бүрин эрхэтэ байлгын, гадаадын болон дотоодын байдалай найдамтай байлгын тон шухала эрхэ нүхэсэл болоно. Мүнөө үедэ—Армиин гүнзэгы реформын үнгэргэгдэжэ байһан үе саг. Тиимэһээ бүхы талын анхарал оролдолго тэрээндэ хэрэгтэй. Манай Зэбсэгтэ Хүсэнүүдые айхабтараар муушалха, газаашалха ябадалнуудые энэ ендэр дээрэһээ эрид шуудаар буруушааха хэрэгтэй гэжэ тоолоноб. Сэрэгэй алба хаагшадай болон бүлэнэрэйнь бүхы гэшүүдэй эрхэнүүдые хазагайруулһан бүхы ушарнуудые, отставкада гарагшадай гэр байрын, худалдаа наймаанай ба ажаһуудалай хэрэглэмжэ хангалгын, ажалда оруулгын талаар гаргагдажа байһан муу муухай, аюултай ябуулгануудые эрид зайсуулха шухала. Ороной Зэбсэгтэ Хүсэнүүдтэ, тэрэнэй командованида, офицернүүдтэ болон сэрэгшэдтэ дүүрэн хэмжээгээр этигэжэ байһан тухайгаа Съезд мэдүүлхэ аабза гэжэ найданаб. Президентын засагай, тэрэнэй бүхы зургаануудай ажал ябуулгын түрүүшын ээлжээндэ ороной Зэбсэгтэ Хүсэнүүдэй асуудалнууд табигдаха юм гэжэ онсолон тэмдэглэхэ байнаб.

II.

Нүхэд депутадууд!

Президентын засагай болон тэрэнэй шэнэ байгууламжануудай гансата шиидхэжэ эхилхэ гол асуудал хадаа эдеэ хоолой асуудал болоно. Мүнөө боложо байһан юумэн юрэл продукциин дуталган бэшэ юм. Тэрэ хадаа эмхи гуримгүй байдалай, хиналтын үгы байһанай, арад зондо ямаршье харюусалгагүйгөөр хандаһанай, республиканuudай болон областьнуудай хоорондохи хангалгын урдань үзэгдөөгүйгөөр таһалдаһанай, ажахын холбоонуудай үгы болоһоной, хото болон хүдөөгэй хоорондохи харилсаануудай һандаргагдаһанай хойшолон болоно гээшэ.

Москва, Ленинград, Свердловск, Челябинск, Кемерово, Хабаровск болон индустриальна бусад түбүүд айхабтар хүндэ байдалда оронхой. Республиканууд болон областьнуудай эдеэ хоолой зүйлнүүдые үгэхэ ябадалаа ходо таһалдуулжа байгаад, урданайхи мэтээр индустриальна түбүүдэй үгэжэ байдаг түмэр болон газ, нефть болон шулуу нүүрһэ хэрэглэһэн, автомашинануудые, элдэб техникэ абаһан зандаа байхыень хаража байһан зоной дураяа гуталгань эгээл дээдынгээ хэмжээндэ хүрэнхэй. Энэмнай хайшаа бүрин эрхэтэ байдал болоно гээшэб гээд асуунаб. Эдэ бүгэдын тулада бүрин эрхэтэ байлга соносхогдоно гээшэ гү?

Өөрынгөө үйлэдбэрилһэн болон хари гүрэнһөө худалдажа абаһан юумээр байгша оной хэмжээнһээ бага бэшээр 1991 ондо өөрыгөө хангажа шадахабди гэжэ хэлэхэ байнаб. Гэбэшье эдеэ хоолой нөөсэнүүдые хэрэглэхэ талаар эмхи гурим тогтоохо хэрэгтэй. Тэдэниие хуряаха, зөөхэ, хадагалха, болбосоруулха болон нэн түрүүн хубаах, худалдаха хэрэгтэ энэ сэхэ хабаатай.

Тогтоһон байдалые һайжаруулхын тулада яаралтай хэмжээнүүд хэрэгтэй. Юун хэгдэхэб, юун хэгдэхээр хараалагданаб?

Колхозуудта болон совхозуудта, аграрна бүхы һалбарида үйлэдбэриинь хэмжээе материальна нөөсэнүүдээр дүүрэнээр хангалга бэелүүлэгдэнэ. Гүрэнэй жасада хүдөө ажахын продукциин найдамтайгаар оролгые болон тэрээниие үйлэдбэрилэгшэдые урмашуулгые дээшэлүүлхын тулада эд бараа үйлэдбэрилжэ байһан газар эдлэгшэдтэ 1991 ондо гүрэнэй захил хүргэхэ хэрэгтэй гээд мэдэрэгдэбэ. Һүүлэй табан жэл соо жэлдээ дунда зэргээр худалдажа абтадаг хэмжээнэй продукциин 60 процентһээ тэрэнэй хэмжээн ехэ болохо ёһогүй. Энэ ушарта гүрэнэй худалдажа абалгын сэнгүүдээр түлбэри хэгдэхэ. Гүрэнэй захилаар хараалагдаһан хэмжээнһээ гадуур продукци хэрэглэмжын дэлгүүр дээрэ худалдагдаха юм.

Продукциинь хэмжээе дүтэрхыгөөр 5—6 миллиард түхэригөөр ехэ болгохо арга боломжо олгоһон эдеэ хоолой болон болбосоруулгын промышленностиин шэнэ хүсэнүүд 1991 ондо ашаглалгада тушаагдахаар хараалагдана. Эдэнэй эхэнхи хубинь ерэхэ жэлэй түрүүшын 3—4 һарын турша соо ашаглагдахаар түсэблэгдэнэ. Ажалшадай үйлэдбэрилэн гаргажа байһан хүдөө ажахын продуктнуудые гамтай зүбөөр хэрэглэхэ зорилготойгоор Центросоюзай хүдэлмэриие, нэн түрүүн тэрэнэй материально-техническэ үндэһэ һуурииe һайжаруулха талаар хэмжээнүүд хараалагданхай. Энээнэй ашаар худалдаа наймаанда 3 миллиард түхэригэй эдеэ хоолой зүйлнүүдые нэмэжэ үгэхэ арга боломжо олдохо юм. Эдеэ хоолой зүйлнүүдые худалдажа абалгые һайжаруулха талаар зайлуулашагүй хэмжээнүүдые бэелүүлхэ талаар тон ехэ хүдэлмэри ябуулха хэрэгтэй ааб даа. Бүхы түхэл маягай ажахынуудтай гүрэнэй зүгһөө эдеэ хоолой зүйлнүүдые худалдажа абаха тухай хэлсээнүүдые ерэхэ жэлэй январиин 15 болотор, нэн түрүүн республиканuudай правительствэнүүд, Соведүүдэй гүйсэдкомууд баталха зэргэтэй. Бүхы түхэл маягай ажахынуудтай гээд онсолон тэмдэглэнэб.

Промышленна түбүүдые эдеэ хоолой зүйлнүүдээр хангаха талаар ушарһан байгша оной дутуу дундануудые хараада абажа, эдеэ хоолоор хангалгын асуудалнуудаар 1991 ондо республиканuudай хоорондын хэлсээнүүдые баталха дурадхал би оруулһан байнаб.

Энэ хэмжээнэй ёһоор, союзна ба республиканска жасануудта хубита оруулагдажа байхаар хараалагдана, экономическа ба хуули ёһоной шанга харюусалга байха зэргэтэй. Ороной дэбисхэр дээгүүр эдеэ хоолой зүйлнүүдые зөөхэ хэрэгтэ һаад ушаруулдаг хизаарлалтанууд үгы болгогдохо ёһотой. Тэрэгүй һаа, гол зорилгоёо шиидхэхэ хэрэгтэ — дэлгүүртэ орохо үедэ һаад түбэг татаха «хэмэл хаалтанууд» бии болоод байхань ха юм. Бури съездын хүдэлмэрилжэ байхада, тиимэ хэлсээндэ гар табигдажа, энэ асуудалаар съездэ мэдээсэл хэгдэхэ зэргэтэй.

Саашань. Үлүү гараһан бүхы зүйлнүүдтэй, илангаяа хүн зониие эдеэ хоолоор хангалгын бүхы шатануудта гэмтэ ябадал «эмхидхэдэг» бүхы зүйлнүүдтэй тэмсэл шангадхаха гэжэ СССР-эй Прокуратурада, хуули ёһо сахидаг органуудта даабари үгтэнхэй. Энэ зорилгые тон шухалада тооложо, мүн зарим ушарнуудта экономическа эсэргүүсэлтэтэй дайралдажа, бүхы орон дотороо гүрэнэй аюулгүйе сахилгын органуудые энэ хэрэгүүдтэ хабаадуулнабди. Энэл зорилгоһоо боложо, хүдэлмэрилэгшэдэй хиналтын органуудай эрхэ түлөөлэлгые үргэдхэхэ тухай Указ би тунхаглаһан байнаб. Нютагай засагууд, ажалша коллективүүд тэдэниие али болохоор дэмжэхэ бээзэ гэжэ найданаб.

Эндэ хэлэгдэһэн хэмжээ ябуулганууд онсо удхатай гээшэ ааб даа. Зүгөөр таряашадта тон ондоогоор хандадаг болонгүйгөөр, хүдөө нютагуудай социальна түхэл шарайе хубилгангүйгөөр, эдеэ хоолой асуудалнуудые шиидхэжэ, кризисһээ гаража шадахагүйбди. Таряашан гээшэ хэдыншье үедэ общественные тэжээдэг байһан ха юм. Таряашанай хүндэ хүшэр ажалда али болохоор туһалха шухала. Үгэ «бүлэлгэһөө» үнэн хэрэгтээ орохо тухай хэлсэбэл, тон түрүүн лэ энэмнай хүдөө нютагуудай экономическа ба социальна хубилалтануудта хабаатай.

Хүдөө нютагуудые һэргээн хүгжөөлгэ хадаа обществын оюун уялга болоно. Тиимэл хадань ороиие шэнэдхэлгын бүхы политикада аграрна асуудал түрүүшын ээлжээндэ байна.

Хүдөө нютагуудаа ажахы сахилгын элдэб түхэлэй болгохын түлөө гараа үргэжэ, гүн сэхэ хубилалтануудай замда гараабди. Энэл замаараа дабшаха шухала. Тиихэдээ таряашадай, газар дээрэ ажалладаг бүхы зоной сэсэн һонор ухаанда, юумые зүб тээшэнь шиидхэлгын уг удхада түшэглэхэ шухала. Газарта хабаатай харилсаануудые шэнэдхэхэ талаар 1991 он эрид хубилалтын жэл болохо ёһотой. Январиин 1-һээ эхилжэ, таряашадай ажахынуудта, бүхы эрхэтэдтэ ажахы сахилгадань хүдөө ажахын продукциинь, үри бэедээ үе дамжуулан гү, али арендэдэ үгэхэ эрхэтэйгээр хэтэ мүнхэдэнь газарай участогуудай ямаршье хашалангүйгөөр үгтэдэг болохын тула манай съездын тусхай декларацида соо мэдүүлхые дурадханаб. Дуратай һаань, үмсын хамһабариин ажахы эрхилдэг хүнүүдтэ нэмэлтэ газар үгэхые республиканска ба нютагай органуудта Президентын Указаар дурадхагдаха. Саад ба огород тариха дуратай эрхэтэдэй гүйлтые хангаха тухай Указ бэлэдгэдээд, республиканuudай зүбшэлгэдэ эльгээгдэнхэй. Тооложо үзэхэдэ, энэ хэрэгтэ 5 миллион хүрэтэр гектар газар хэрэгтэй болохо.

Саг гэлтэгүй, хэнэйшье мэдэлдэ байгаа һаань, республиканска ба нютагай органууд бүхы газараа тоолохо, тодолхо болохо. Энээнэй үндэһэн дээрэ таряашадай ажахынуудта, арендаторнуудта, хүдөө нютагуудта ажаһууха, ажаллаха дуратай бүхы эрхэтэдтэ үгтэхэ газарай нөөсэ байгуулагдаха болоно. Энэл зорилгоор таряашадай ба үмсын хамһабариин ажахынуудта хүнгэлэлтэ ба дэмжэлтэ олгохо системэ зохёожо, ажабайдалда нэбтэрүүлхэ заабари үгтэнхэй.

Миниихээр, эдэ бүхы асуудалнууд общество дотор ойлгосотой боложо байна. Зүгөөр ондо ондоо һанамжа түрүүлһэн нэгэл шанга асуудал бии, тиигээд тэмсэл һүжэрнэ. Газарые үмсын зөөри болгохо тухай асуудалые би хараадаа абанаб. Энэ асуудалаар минии хараа бодол мэдээжэ. Энэ хадаа имагтал арад зоной өөһэдынь шиидхэбэри абахаар асуудал гэжэ һанагдана. Арад зон ямар шиидхэбэри абанаб — тиимэл байха ёһотой. Хуули ёһоной үүсхэл гаргажа, ороной Президент һэн хойноо, энэ асуудалаар орон дотор (республиканuudаар) референдум үнгэргэхэ тухай дурадхалаа Арадай депутадуудай дүрбэдэхи съездын үзэмжэдэ табина гээшэб.

Совет таряашад, аграрна секторэй бүхы һалбариин ажалшад орон дотор тогтоһон байдалые, мүн өөһэдтэнь үзүүлэгдэһэн дэмжэлтые зүб мүрөөр ойлгон сэгнэжэ, ажахы эрхилэлгын шэнэ онол аргые хэрэглэн, эдеэ хоолой зүйлнүүдые элбэгжүүлхын тула оролдохо бэеэ гэһэн этигэлээ түгэсхэлдэнь хэлэхэ хүсэлтэйб.

III.

Юрэнхыдэнь экономикые тогтууритай болгохо тухай. «Арадай ажахые тогтууритай болгохо ба дэлгүүрэй экономикодо орохо талаар гол шэглэлнүүд» гэһэн тогтоол СССР-эй Верховно Совет баталан абаа. Энэ юун гээшэб гэхэдэ, үгэ буляалдаха, альтернативна проектнүүдые зэргэсүүлэн хараха хаһа дүүрээ. Ажаллаха саг ерээ. Тэрэ саанаа юрын бэшэ байдал тохёолдоод байна.

1991 оной түсэб, мүнгэн һангай һомололго мүнөө болотор баталагдаадүй. Шалтагааниинь гэхэдэ — үгэеэ ойлголсонгүй үйлэдэлгэ, һүүлэй үедэ союзна ба республиканска органуудай баталан абаһан бэе бэедээ харша хуулинуудай бии байһан ушарнууд болоно. Материальна үйлэдбэридэшье, гүрэнэй мүнгэн дээрэ оршодог һалбаринуудташье хүдэлдэг ажалшадай ажаһуудалай үндэһэн шухала асуудалнуудаар ойлгогдоогүй юумэнүүдые үүсхэһэн — үзэгдөөгүй байдал тохёолдоод байна. Энэ байдалые заһаагүй һаа, эдэ бүхы ажалшаднай январь соо салингүй һуухадаа болохо бшуу. Энээнтэй дашарамдуулан, экономическа асуудалаар 1991 оной саг зуурын хэлсээ республиканuudай хоорондо баталалгые бэлдэхэ даабари үгөө һэм. Иимэ документын проект бүхы республиканuudта харагданхай. Ажаглалтанууд абтаһан байна. Дахин заһабарилһанай һүүлээр хэлсээндэ гар табигдаха юм.

Федерациин Соведэй бүридэлдэ ородог республиканuudай хүтэлбэрилэгшэд байдалай орёо байһые ойлгожо, энэ хэлсээ баталалгые хойшолуулгатай холбоотой хамаг муу ушарые шэгнэжэ үзэхэ, политическэ сэсэн бодолоо ба харюусалгатай байһанаа харуулха бээзэ гэжэ һанагдана.

Иигэжэ дэлгүүртэ оролгын орёо үедэ арадай ажахые зохид соонь хүдэлгэхэ зам дээрэ оршомоор һаалта юумэнүүд үгы хэгдэхэ.

Хэлсээ баталтар тодорхой саг хэрэгтэй болохо гэжэ хараадаа абан, ажахынууд хоорондо тогтоһон холбооё үлөөхэ тухай Указ тунхаглагданхай. Тиихэдэ ерэхэ жэлэй нэгэдэхи кварталда ажахынуудай хоорондохи холбооё, мүнгэн һангай харилсаае зохид соонь байлгаха тогтоол засаг түрэ баталан абаа һэн. Эдэ үдэрнүүдтэ түргэн болзоройо бусадшье асуудалнууд шиидхэгдэхэ. Орон дотор, мүн хилын саанаһаа орохо түүхэй эдээр хангаха асуудалые шиидхэлгын хожомдоһонһоо боложо, хүнгэн промышленностиин предприятинуудта тохёолдоһон орёо байдалые заһаха хэрэгтэй байгаа. Мүнөө ээлеэр худалдажа абалга, зохисотой нөөсэ үгэлгэ тухай шиидхэбэринүүд абтаад байна.

Иимэ орёо үе сагта түлишын-энергетическэ комплексын, транспортын ба хэлхээ холбооной предприятинуудай хүдэлмэриһөө олон юумэн дулдыдаха байна. Мүнгэн һангай дуталдажашье байһан оршондо тусхай тогтууримжалгын жаса байгуулха хэрэгтэй гэжэ мэдэрэгдэбэ. Энээнэй зорилгонуудай нэгэн хадаа ороной гол аминда хабаатай шухала эдэ һалбаринуудые найдамтайгаар хүдэлгэхые хангаха зэргэтэй.

Шахтёрнууд, нефтяннигууд, түмэр замшад, хэлхээ холбоошод, базова һалбаринуудай хүдэлмэрилэгшэд тус ершоной харюусалгые һайн ойлгожо байна, манай экономикые зохид соонь хүдэлгэхын тула өөһэдһөөнь дулдыдама хамаг юумэ хэхэ аабза гэжэ найданаб. Эдэ ажалшад һайнаар хүдэлжэшье, бэрхэшээлнүүдые дабажашье шадаха, патриотическа мэдэрэлтэйшье, харюусалгатайшье байха.

Мүнөө орон доторнай тон түрүүшын гол шухала асуудал хадаа мүнгэнэй эрьесые хэмжээндэнь оруулха, гүрэнэй мүнгэн һангай шухаг бололгые хизаарлаха. Энэ зорилгоор удаадахи хэмжээнүүд абтаха гэбэл: үйлэдбэриин капитальна һомололгые эрид бага болгохо; баригдажа дүүргэгдээгүй объектнүүдые «хүргэн» зогсоохо ба худалдаха; мүнгэн зөөриие ба материальна нөөсые баригдажа дүүрэхэ болоһон объектнүүдтэ гулидхан хаяха; гарзатай предприятинуудта дотаци үгэлгые хороохо; захиргаанай-хүтэлбэриин гаргашануудые хороохо ба өөһэдынгөө мүнгэн һомололго дээрэ ажалладаг эмхинүүдые өөһэдынгөө олоһон мүнгөөр өөһэдыгөө хангадаг болгохо; сэрэгэй гаргашые хороохо; хоморой зүйлнүүдые мүнгэ һомололгоор далдалха ябадалые болюулха. Хүн зоной өөһэдтөө дараад байһан мүнгые нөөсэлгын банкнуудта тушаалгажа, удаан болзор соо хэрэглэдэг эд зөөри, гэр байрануудые, саадай ба огородой участогуудые, барилгын материалнуудые, гаражнуудые г. м. худалдан абахаар найдуулха. Министрнүүдэй кабинет эдэ бүхы асуудалнуудые тон анхаралтайгаар хинан харадаг, саг үргэлжэ тоосодог байха.

Тогтууримжалгын шатада салин түлбэрилгын жасые ажалай һүүлэй дүнтэй холбодог шанга гуримгүйгөөр хүдэлжэ шадахагүйбди. Мүнөө юун боложо байнаб? Мүнөө жэлэй дүнгөөр промышленна үйлэдбэри 1,5 процентээр доошолхо гэжэ тухайлагдана, харин салин хүлһэн, жэшээлбэл, 8 процентээр дээшэлхэ хараатай. Мүнгэнэй ондоо олзо оршын дээшэлхэтэй хамта, инфляциин гол һалаа энэ болоно. Энэмнайл дээшэлһэн олзо оршые дууһан залгижа, дэлгүүр тээшэ дабшасые һаатуулна. Ехэ мүнгэ олохо хэрэгтэ ямар нэгэн һаалта табигдана гэжэ энэ хэлэһэнһээ ойлгожо болохогүй. Үндэр бүтээсэтэй ажалай түлөөһэн дээшээл болохо ёһотой гэһэн ойлгосоһоо би үндэһэлнэб. Шухалань гэхэдэ, салин хүлһэнэй дээшэлэлгэ хадаа продукци ехээр гаргадаг болохо ба шанарыень һайжаруулха ябадалтай тон сэхэ, шанга холбоотой байха ёһотой.

Шэнэ жэлэй түрүүшын һарануудта дэлгүүр гээшые бүридүүлгын, дэлгүүртэ шэлжэн орохо үедэ ажахыгаа шэнээр эрхилдэг болохын тула эдэбхитэйгээр ажаллаха болонобди. СССР-эй Верховно Соведэй баталан абаһан хуулинуудай үндэһөөр шэнэ жэлһээ банкнуудай системын үүргэ тад ондоо болгогдохо. Гүйсэдхэлгын засагай органуудай мэдэлһээ гүрэнэй банк гаргагдаха. Тэрээнтэй хамта коммерческэ, акционерно, кооперативна ба гүрэнэй бэшэ бусад банкнууд үргэнөөр хүгжөөгдэхэ.

Гүрэнэй мэдэлһээ гаргалга тухай. Энэ юун гээшэб гэхэдэ, зөөриин элдэб түхэлнүүдтэ, ажахы эрхилэлгын шэнэ янзануудта, үмсын хэрэгээр худалдаа наймаа эрхилэгдэжэ шэлжэн оролго болоно. Иимэ аргаар ажалладаг хүнүүдые урмашуулха ябадалые дээшэлүүлэн, манай экономикые нугархай болгохо байнабди. Энэмнай хууляар батадхагданхай ябадал. Энээнһээл бидэ хараа бодолоо тодорхойлхо болонобди. Зүгөөр хүн зоной дунда асуудалнууд гарана. Би иигэжэ харюусаха байнаб. Союзна предприятинуудай гаршагые ондоо болгоод, союзнаһаа республиканска мэдэлэй зөөри болгоод лэ гүрэнэй мэдэлһээ гаргагдаба гэһэн ойлгосо болоод дүүрэхэ ёһогүй. Союзна министерствэнүүдэй шанга гарай орондо республиканска захиргаануудай бүри шанга гар доро орохо болоно. Тиимэ ушар бии. Удхань юун бэ гэхэдэ, тус предприяти дэлгүүрэй бүрин эрхэтэ субъект болохо ёһотой. Ондоо асуудал: гүрэн зөөриин эзэн зандаа үлэхэ гү? Үлэнэл ааб даа, энэмнай бүхэдэлхэйн дүй дүршэл ха юм. Гүрэнэй мэдэлэй зөөри хадаа союзнашье, республиканскашье, нютагай засагташье мэдэлтэй байха. Манай ажахы эрхилэн ябуулха үүргын хэрэгтэйл газарта тиимэ байха. Зүгөөр гүрэнэй, предприятинуудай бүхы түхэл маягууд дэлгүүрэй экономикын нэгэл гуримаар ажаллажа, кооперативна, акционерно, арендна ба бусад предприятинуудтай адли тэгшэ эрхэтэй байха.

Гүрэнэй мэдэлһээ гаргалгын гурим яагаад үнгэрхэб, тэрээниие тон һайнаар мүнөө урид тодорхойлхонь бэрхэтэй. Минии даабаряар зөөриие гүрэнэй мэдэлһээ гаргаха ба арадай ажахые нэгэ ээтэй бэшэ болгохо программын проект бэлдэгдэнхэй. Тэрэ проект общество дотор, хуули гаргадаг засагай органуудта тон наринаар зүбшэн хэлсэгдэжэ, тэрэнэй һүүлээр лэ баталагдан абтаха. Зүгөөр гүрэнэй мэдэлһээ гаргалгын үедэ акцинуудые, облигацинуудые, предприятинуудые худалдажа абаха түрүүшын эрхэ ажалша коллективүүдэй гэшүүдтэ, ажалай ветерануудта олгогдохо.

Зөөриие гүрэнэй бэшэ болгохо ябадалые урмашуулха зорилгоор экономическа урмашуулгын жасын үлэһэн хубиие, мүн 1991 ондо абтаха ашаг олзын зарим хубиие ажалша коллективүүдэй хүдэлмэрилэгшэдтэ дамжуулхаар акцинуудые худалдан абалгада зорюулхаар хараалагдана. Байгуулагдажа байгаа СССР-эй гүрэнэй зөөриин жаса зөөри сэгнэхэ ба коллективэй гэшүүдэй хоорондо акцинуудые хубаарилха гурим тодорхойлхо болоно. Иимэ жаса ойрын үдэрнүүдтэ гүйсэд эмхидхэгдэхэ ёһотой.

Байгууламжын политика. Энэмнай манай экономикые хубилган шэнэдхэхэ, тэрээниие бүри түргөөр хүгжөөхэ, социальна шэглэлтэй болгохо, шэнэ зүйлнүүдые нэбтэрүүлхэдэ зохид болгохо хэрэгэй шухала хубинь болоно. Инвестиционно политика бэелүүлхэдэ, эрдэм ухаа ехээр хэрэглэдэг үйлэдбэри хүгжөөлгэдэ, нөөсэнүүдые алмадаг технологи нэбтэрүүлгэдэ гол анхарал хандуулагдаха ёһотой. Сэрэгэй үйлэдбэриие ондоо шэглэлтэй болгохо ябадал ехэ удха шанартай. Һайнаар бодожо, машина бүтээлгын бүхы комплексые шэнэдхэлгэтэй нягта холбоотойгоор, гадаадын оронуудай партнернуудтай харилсаа холбоо тогтоожо, тэрээниие бэелүүлхэ хэрэгтэй. Президентскэ Соведтэ ехэхэн бүлэг эрдэмтэд болон мэргэжэлтэдэй хабаадалгатайгаар тус программын проект зүбшэн хэлсэгдээ һэн.

Тус программа баталагдаа гэжэ съездэ дуулгаха һанаатайб. Тус программын үндэһөөр һалбаринуудта тэрээниие бэелүүлхэ бодото хүдэлмэри ябуулагдаха ёһотой. Оборонно комплексдо хүдэлжэ байһан түгэс бэлэдхэлтэй кадрнуудые үлөөхэ, эдэ предприятинуудай фонднуудые ба технологиие зүбөөр ашаглан хэрэглэхэ шухала. Доторой хэрэглэмжын продукци ехээр бүтээлгые урмашуулха хүнгэлэлтэнүүд болон хамгаалгын арга онъһонууд тус программа соо бии.

Ороной дээдэ һургуулинуудай ба һалбариин эрдэм ухаае, һуралсалай бүхы системые эмхидхэхэ ба урмашуулха гол ёһонуудые хубилган шэнэдхэхэ ниитэ гүрэнэй зорилго бидэнэй урда табигдана. Гол эрдэм ухаанһаа эхилжэ, энэ зорилго бэелүүлжэ захаланхайбди. Дээдэ һургуули, арадай һуралсал хүгжөөхэ гүрэнэй программа бэлдэгдэжэ байнхай.

Бүхэдэлхэйн ажахын системэдэ орониие оруулха зорилго бидэ табинхайбди. Энэ шэглэлээр зарим хэмжээнүүд абтаа. Гадаадын худалдаа наймаан гансал гүрэнэй зүгһөө хэгдэхээ болижо, гадаадын дэлгүүртэ өөһэдынгөө дураар гараха арга боломжо предприятинуудта олгогдоо. Гадаадын партнернууд манай предприятинуудта мүнгэн зөөриеэ һомолдог болонхой. Үзэл суртаалые гол түлэбтэ тооложо, зарим оронуудтай экономическа холбоо барисаа тогтоодог, тиигэжэ үсөөн бэшэ ушарнуудта мүнгэн зөөриеэ үрихэ ябадалаа орхинхойбди. Али али талада ашатай туһатай байхаар худалдаа наймаан хэгдэдэг болоо. Түхэригэй һэлгэгдэдэг байхын тула эрхэ нүхэсэлнүүдые байгуулжа эхилэнхэйбди. Энэмнай холын ерээдүйн зорилго гэжэ урдань тоолодог һэмди, теэд энэ асуудалда ондоогоор хандахые ажабайдал баадхана. Энэ зорилго хэдэн шатаар бэелүүлэгдэхэ ёһотой. Түрүүн дотоодын дэлгүүр дээрэ түхэриг һэлгэгдэдэг болохо ёһотой.

Манай гадаадын худалдаа наймаанай байгууламжын хуушанайхяраа байһаниинь халагламаар. Гол түлэб элшэ хүсэнэй ба түүхэй эдэ нөөсэнүүд гадаадын худалдаа наймаанда гаргагдана. Теэд иимэ наймаа хэхэ баатай болоод байхадаа, энээниие бодолтойгоор бэелүүлжэ болохо. Бүри 1991 ондо түүхэй эдэй болон түлишын-элшэ хүсэнэй нөөсэнүүдые абаха технологи шэнэлхын, түүхэй эдүүдые үлөөдэһэгүйгөөр бүйлүүлхын, миин хосордог айхабтар ехэ үлөөдэһэ ашаглан хэрэглэхын тула гадаадын оронуудай капиталые хабаадуулха һанаатайбди. Байгаали хамгаалгын эрилтэнүүд хараада абтаха ёһотой.

Хүн зоной һүудал байдалые һайжаруулха зорилгоор ашаг олзо бараг түргөөр абажа болохоор һалбаринуудта гадаадын оронуудай капиталые ехээр хабаадуулха ябадалые урмашуулха ёһотойбди. Хүнгэн ба эдеэ хоолой промышленность, шэнэ технологи, элшэ хүсэ, транспорт, хэлхээ холбоо шэнэдхэлгэ тухай хэлэнэб.

Һүүлэй үедэ оронoймнай валютын байдал муудаа. Валютын талаар республиканууд хоорондын ба һалбаринууд хоорондын харилсаануудай асуудалнуудые гуримшуулхын тула союзно-республиканска валютна комитет байгуулагдаа гээшэ. Энэ талаар 1991 он эгээл хүшэр хүндэ байха болоно. Урьһаламжанууд болон кредидүүдээр абтаһан мүнгэ түлэлгын хэмжээн энэ жэлдэ эгээл ехэ байха. 1992 ондо манай түлбэри эгсэ хоёр дахин бага болохо. Урьһаламжа үгэхэ тухайнь зарим оронуудай хүтэлбэрилэгшэдтэй хэлсээнүүд үнгэргэгдөө һэн. Уржадэр Римдэ үнгэргэгдэһэн Европын Хамтаралай гүрэнүүдэй болон оронуудай правительствэнүүдэй толгойлогшонорой зүблөөн Советскэ Союзда боложо байһан экономическа реформонуудые дэмжэн, мүнгэ урьһалха, техникээр, ондоошье туһаламжа үзүүлхэ, тэрэ тоодо 1991 оной туршада эдеэ хоолой зүйлнүүдээр хангаха түсэб һайшааба гээшэ. Тэдэнэй зарим хубинь түлбэригүйгөөр үгтэхэ байна. Харин гүрэнүүдэй үзүүлхэ туһаламжын ба урьһаламжануудай хэды шухала байгаашье һаань, бидэ өөһэдынгөө хүсэндэ найдаха, дэлгүүртэ эмхитэйгээр, эрид шууд шэлжэн орохо, зөөридөө ехэ гамтайгаар хандаха ёһотойбди.

Сэнгүүд, олзо доход ба социальна политика тухай. Дэлгүүрэй экономикын эрхэ байдалда юумэнэй сэнгүүд эсэсэй эсэстэ эрилтэ хэрэглэмжын ба дурадхалнуудай үндэһөөр тодорхойлогдохо болоно. Теэд энээниие гансата бэелүүлжэ болохогүй. Дэлгүүрэй тэнсүүриин олдоогүй байхада сэнгүүдэй зүндөө нэмэхэ болоо һаа, олон хүнүүдэй һүудал байдалые муудуулха. Дэлгүүрэй сэнгүүдые байн байн ургадхахэ, түбэй газарһаа тогтоогдодог сэнгүүдтэй тэдэниие зохилдуулха, хүн зониие социальна талаар хамгаалха хэрэгтэй. Мүнөө үедэ бидэ энэ талаар хүдэлжэ байнхайбди. Хэлсээнүүдэй үндэһөөр бүхы хэмжээнүүд зохилдуулагдаха зэргэтэй. Шэнэ уялгануудтай болоһон Федерациин Совет ехэ үүргэ дүүргэхэ болоно.

Юумэнэй сэнгүүдэй нэмэжэ байһаниие бүхы хүнүүд мэдэрнэ. Түрүүшын шатада зайлашагүй үзэгдэхэ энэ ябадалай хүнүүдэй, илангаяа шадал багатай хүнүүдэй, мүн тогтоогдомол түлбэритэй хүнүүдэй: багшанарай, врачнуудай, сэрэгэй алба хаагшадай, соёлой, гүрэнэй эмхи зургаануудай хүдэлмэрилэгшэдэй һүудал байдал муудуулхагүйн тула гүрэн оролдохо ёһотой. Эдэ асуудалнуудаар зарим шиидхэбэринүүд баталан абтанхай. Бага олзо доходтой эрхэтэдые материальна талаар дэмжэхын тула 1991 ондо 65 миллиардһаа дээшэ түхэриг мүнгэн зөөри һомологдохо юм. Ерэхэ жэлдэ социально-соёлой зорилгоор гүрэнэй зүгһөө хэгдэхэ гаргашанууд 30 гаран процент дээшэлхэ ёһотой. Энээнэй урдахи 15 жэлдэ иимэ гаргашанууд бүхы дээрээ нэмэһэнтэй энэнь адли болоно.

Соёлой, элүүрые хамгаалгын, һуралсалай, зарим бюджетнэ һалбаринуудай хүдэлмэрилэгшэдэй салин болзорһоонь урид дээшэлүүлхэ, пен-

синүүдые, һурадаг залуушу
лай стипендинүүдые, эхэнүү
тэ үгтэдэг тэдхэмжэнүүдые г
ритойгоор нэмэхэ тухай шии
хэбэринүүд баталан абтанха
Инвалидуудые социальна т
лаар хамгаалха тусхай Хуу
һая баталан абтаба. Ажала
хангаха тухай Хуули СССР
Верховно Соведтэ хаража үз
дөө. Хүнүүдые ажалаар н
дамтайгаар хангаха гээд тэ
хараална. Ажалаар хангалг
гүрэнэй албан байгуулагда
кадрнуудые бэлдэхэ ба шэнэ
бэлдэхэ хэрэг үргэдхэгдэ
Ороной хүн зоной элүүр
хые хамгаалгын шанарые һ
жаруулгада шэглүүлэгдэ
эдэбхитэй политика респуб
канuudтай хамта бэелүүлхэ г
шэ президентскэ засагай о
анхарха зүйл мүн. Нэгэ үгэ
хэлэхэдэ, социальна полит
бүри үргэнөөр бэелүүлэгдэ
нарижуулагдаха болоно.

Нүхэдүүд, орёо хүшэр б
далһаа гараха үшөө нэгэ з
нүхэсэл тухай хэлэхэмни. Э
мнай хадаа ороной соёлой
ухаан бодолой хүсэнүүдые
тээмжэтэй, зохёохы хүдэл
ридэ хабаадуулха асуудал
лоно. Общественные шэнэлхэ
демократи үргэ... хэрэ
оруулһан айхабтар ехэ ху
тые сэгнэжэ, энээн тухай
лэбэ гэшэб.

Гэхэтэй хамта интеллиг
циин элдэб бүлэгүүдэй
рондохи харилсаануудые т
барилгада интеллигенциин
ритойхон хубиин хүсэ ш
лаа һалгааха ябадал олон
тын мэдэрэлдэ муугаар
лөөлнэ гэжэ хэлэхэ ёһот
Орёо хүшэр байдалай һүж
жэ байха үедэ интеллигенц
зарим хубиин бэлиг талаан
эрдэм мэдэсэ арад зоной
наае амаруулха ябада
орёо асуудалнуудта бодом
той шиидхэбэринүүдые б
рэлгэдэ хандуулагданагүй,
рин зарим ушарнуудта на
нууд хоорондын харилсаан
дые муудуулдаг, республи
нуудые нэгэ нэгэндэнь з
шүүлхэ ябадал гаргадаг б
һаниинь халагламаар. Ин
лигенциин зарим түлөөлэг
дэй хэлэһэн үгэ заримдаа
дожо үзэгдөөгүй, харюуса
гүй байдаг.

Интеллигентын нэрэ зэр
хэтэрүүлэн, зохёохы ажал
лөөтэйгөөр эрхилхэ эрхые
рэглэн, бэлэн мүрөөр хэ
һэн, забхай зальхай ябо
харуулһан, муу шанартай
тээлнүүдые соёлой олон
ябуулагшадай агаарай да
да, экранда, хэблэлдэ га
ха ябадалаар интеллигенц
олохон түлөөлэгшэдэй һа
та боложо байһаниие би
аргагүй дэмжэхэ байнаб.

Эхэ орондомнай харюу
гатай үеын болоод бай
өөрынгөө үүргые һайса б
жо үзэхыень уряалжа, м
олон үндэһэ яһатанай ор
бүхы интеллигенцидэ би
дахамни.

Орон дотор ажана тэни
байдал һэргээхын, демокр
ческа ехэ шэнэдхэлгэнүү
үргэлжэлүүлхын тула эрхэ
хэсэлнүүдые хангаха зорил
президентскэ засагай аб
бодото хэмжээнүүдые ин
лигенци ойлгожо, дэмжэхэ
ээ гэжэ найданаб. Ноябр
28-да бүхы ороной соёлой
лөөлэгшэдэй уулзалга д
баталан абтаһан, бүхы ш
Верховно Соведүүдтэ хан
лагдаһан декларациие дэм
хые съездые уряалха ху
тэйб. «Хэрбээ соёл бол
ролые общественные хамга
һаань, соёл болбосорол об
ствые хамгаалха» гэһэн х
тодо нэрэтэй тус документ
рэнэй соёлой талаар пол
кын үндэһэ һуури боложо
даха, болохо зэргэтэй. М
хүгжэлтын һанаа зобор
сагта ёһотой интеллигени
ажал ябуулгые тэрэ тодор
лно.

Соёлой юугээршье һэлг
гүй үүргые ойлгохо зү
президентскэ засаг има
иимэ шэглэлээр хүдэлхэ,
ществын зохёохы хүсэнү
бүхы хэмжээгээр дэмжэхэ,
ёлой арга боломжонуудые
гэдхэхэ юм. Энэ һалба
ашаг олзо олохо ябада
дашууржа болохогүй.
ороной хуби заяан, араду
арюун зүб ябадал, ор
ухаан бодолой арга болом
нуудые хүгжөөлгэ гэһэн
лэлнүүд тодорхойлогдоо,
бүгэдэмнай энэрхы шэнэ
социалис общество бай
гын хэмжээгээр орониие
нэдхэлгын таһаршагүй ху
ба ехэ эрхэ нүхэсэл бол

Нүхэд депутадууд! Олон
хала асуудалнууд тухай
жэ шадабагүйб. Эгээл хо
луулашагүй асуудалнууд
рэ тогтохо ёһотойб гэжэ
лоһон байнаб. Түрүүн хэл
нээ мүнөө дахин дабтах
Общественные шэнэдхэлгын
да ушарһан бэрхэшээлнү
дабахын, эршэмтэй хүгжэ
замда тэрээниие оруулхын
ла материальна, сэдьхэл б
лой нөөсэнүүдые, хүнүүдэй
га боломжонуудые элс
эрилтэ табигдана.

Хойшолуулангүй шиидх
хэ зорилгонууд, бидэнэй
рын хараа замууд ба зо
гонууд бидэндэ ойлгос
Бултадаа хүдэлмэрилжэ
хо, бодото хэрэгүүдые бү
болонобди. Арга мэхэ гар
митингнүүдээр дашуурха
мороо зүришэлдөө һүжэр
ябадал эрид шууд боли
хэрэгтэй. Хүн бүхэн хэзэ
зээнэйхиһээ журамтай б
орон дотор эблэрэл түй
шармайн ажаллаха, өөһэ
гөө хүсэнүүдтэ этигэхэ
тэй. Гараа һула табяад б
гүй, аймшагтай байдал тө
дохонь гэжэ хүнүүдые
һанай хэрэггүй. Юрэдөө,
общество, ажалша бүхы
лективүүд, бидэнэй хүн
мнай хэлэһэн үгэеэ хэрэг
батадхаха, урагшаа эрид ш
дабшаха ёһотой.

Уран зохёолой хуудаһан

«Уран зохёолой хуудаһанай ээлжээтэ дугаарые залуу ба эхилэн бэшэгшэдэй зохёолнуудта зорюулнабди. «Хонхын» жэнгирээнһээ холодоһон, гэбэшье һаяхан лэ саһан дээрэ мүртэй, саарһан дээрэ нэрэтэй боложо ябаһан залуушуулай бэшэлгэдэ анхарал хандуулагдаха, туһаламжа үзүүлэгдэхэ зэргэтэй.

Буряад хэлэн дээрэ эхилэн бэшэдэг, залуу зохёолшодой нэгэдэл байгуулха тухай хөөрэлдөөн Буряадай ССР-эй Уран зохёолшодой холбоондо һаянай гаранхай. Энэнь ябаган хөөрэлдөөн болоод замхашангүй, үнэн бэеэ бэелээ һаа, залуу нүхэдтэ ёһотой туһа асархал һэн.

БУРХАНАЙ ХАЙРЛАҺАН БЭЛИГ ГҮ, АЛИ?..

Поэдэй дэбтэрһээ

[illegible]

Яба хээбэшье, тархяа хүдэлгэхөө, бэшэхээ бү залхуурагты, нютагайнгаа үбгэд, хүгшэдэй дуулдаагүй гоё оньһон үгэ, таабари гү, али һонин сасуулбари хэлэжэрхёо һаа, дэбтэр соогоо бэшэжэ, шэхэндээ хадуужа, шэгэбшэдээ хабшуулжа ябыт гэжэ залуу бэшээшэдтэ захиха һанаан бии.

Һаяхан Буряадай ССР-эй Уран зохёолшодой холбоондо уран шүлэгэй ээлжээтэ хэшээл болоо. Энэ хэшээл хадаа һарадаа нэгэ дахин, һүүлшын гарагай дүрбэндэ боложо байдаг юм.

Бултанаймнай хараадаг-халагладаг ёһоор, буряад хэлэндэ горитойхон хохидол үзүүлһэн һүүлэй хорин-гушан жэлэй нүлөө хайшаа дэгдэшэхэ һэм даа—«бузархан һүүлээрээ» шэрбэнэн зандаа гэжэ мэдээжэ. Юун бэ гэхэдэ, буряад хэлэн дээрэ бэшэдэг хүнүүдэй тоо залуу үетэнэй дунда һураггүй үсөөрөө. Бэшэжэ эхилхэдээшье, хори һайса гаража, гушанайдүшэнэй хилэ дээрэ бэшэжэ эхилдэг «моодо» һүүлэй үедэ дэлгэрэнхэй.

Залуу ба эхилэн бэшэгшэдэй конференциин болоходо, бирагүйхэн энэ байдал ехэл элеэр харагдадаг. Бидэнэй залуу ябахада, 17—18-тай, хорёодтой зон залуу бэшэгшэдэй дунда олоороо сугларагша бэлэй. Олонхинь буряад хэлэн дээрэ бэшэдэг һэн. Мүнөө буряадаар бэшэдэгүүд үсөөрөө гэнэбди. Тиигээд ород хэлэн дээрэ бэшэдэгүүдэй диилэнхи олониинь буряадууд байдаг болонхой.

Энэ хэлэгшэһээ уламжалжа харабал, уран шүлэгэй ээлжээтэ хэшээлдэ хабаадаһан залуу хоёр нүхэд, жэшээнь, минии сэдьхэлдэ баяр түрүүлээ. Тэдэмнай хэд бэ гэбэл, БГПИ-гэй буряад хэлэ бэшэгэй факультедэй студентнүүд Соёл Сандаков (Аха нютагай), Цэрэн Шойжинимаев (Хэжэнгэ) гэгшэд болоно. Буряад хэлэнэй һургуулиин программаһаа унаса-бодосо түрюулээд, бүхы предмедүүдэй ород хэлэн дээрэ заагдадаг болоод байхада һуража гараһан эдэ хоёр эхэ хэлээ гол түлэб мэдэхэ байна. Энэнь тон шухала.

Һайшаалтай үшөө юун тэмдэглэгдээб гэхэдэ, залуу авторнуудай шүлэгүүд соо поэзиин амин бии. Теэд һая эхилжэ байһан зон хадаа дүршэлгүйдөө юм бээз. Зоной хэлсэдэгэй ёһоор, ажаллаха зоригой байбал, дүршэлшье ерэхэ ёһотой.

Үгынгөө һуури байрые зүбөөр олгодоггүй, тушаалдаһач газартань табижархёод, шал буруу удхатай болгохо гү, али гажа буруу үгэнүүдые дуунууд, шүлэгүүд соогоо «хабшуулдаг» ушар һахалтай, һамбайтайшье болоһон поэдүүдэй дунда дайралдагша. Хооһоор шашана гү гэһэн һэжэгэй һүүдэрхэндэ, тудуулхагүйн тула тодорхой жэшээ дурдахадамни болохо. Хүгжэм зохёогшо Анатолий Андреев үгэ зохёогшо Гунга Чимитов хоёрой хамта найруулһан дуунууд хэдэн согсолбориин хэмжээнэй болоо юм аабза. Эндэ «Эжы», «Инаг гансам ерээрэй» гэһэн яһала һайхан дуунуудай нэгэ-нэгэ мүр тушаа тогтохо һанаатайб. Түрүүшынь дуун сооһоо удаадахи мүрнүүдые анхарая:

Эжым, эжым,
Оршон ябыш
Элүүр энхэ зандаа.

Эдэ мүрнүүд соо «оршон ябыш» гэһэн холбоо үгэнүүд шэхэ хадхаад абадаг юм. Энэ — гансал минии һанамжа бэшэ, наһажаал олон зоной, багшанарай, поэдүүдые дайраһан үгэ би олон удаа шагнааб, «Автортань хэлэхээ яанабта?» — гээдшье үзэһэн байбаб. Теэд хүнэй улайха нюурта хэлэхэгүй харин «нюрга дайрадаг» зан буряадуудай дунда дэлгэрэнги байһаниинь нюуса бэшэ. Нээрээшье, хүн хайрата эжыдээ сэхэ гү, али һаналаараа хандахадаа, **оршон ябыш** гэхэгүй, **мэндэл ябыш (ябыт!)** гэхэ бшуу даа.

Хоёрдохи дуунайнь ямар мүр тухай хэлэхэ гээбши гэжэ гү?

...Эбэрэн байһан зүрхыем
Эдэгээхээ ерээрэй.

Ирагуу һайхан аялгатай энэ дууе, жэшээнь Галина Шойдагбаевагай гоёор дуулахада, эльгэ зүрхэнэй хайлашахаар болодог ааб даа. Зүгөөр... «Эбэрэн байһан зүрхыем эдэгээхээ ерээрэй» гэхэдэнь, ехэл голхорхош. «Эбэрэн» гэһэн тон лэ гажа буруу үгэ шэхэндэ аргагүй харшаар соностодог.

Юундэ гэнтэ мэдээжэ болошоһон дуунуудай нэгэн-хоёр үгэнүүдтэ «аһалдаабши» гэбэл, буряад хэлэнэй бүхы баялигые, аялгые, онсо хэлбэриие дууһыень бэедээ шэнгээжэ абаадүй залуу бэшэгшэд аха нүхэдэй муу жэшээсшье дууряаха байна бшуу. Жэшээнь, шүлэгүүдээ зүбшэн хэлсэлгэдэ табиһан Цэрэн Шойжинимаевай дэбтэр соо «Эхэнэрэй нимгэн сэдьхэлые» магтаһан найман мүртэй шүлэг минии анхаралые татаа. Юугээрээб гэбэл, тэрэ шүлэг соо иимэ мүрнүүд байба:

Эхэнэрэй нимгэн сэдьхэл—
Эбэрһэн (!) зүрхэ
эдэгээхэ эмхэн

Зүрхэн эбэрхэ гээшэмнай айхабтар муу удхатай ойлгосо. Сэргэ бурханай моторой (гар), хүлэй эбдэрээ һаа, холтороо һаа, **эбэрһэн бурхан** гэдэг. Бүхы наһаяа буряад хэлэ шэнжэлхэ, толи (словарь) зохёохо хэрэгтэ зорюулһан К. М. Черемисовэй «Буряад-ород словарь» иража, 754-дэхи нюурта харая. Толи соо энэ үгэ хоёр янзаар үгтэһэн байна. Нэгэниинь —«эбэрихэ» — **1) высыхать; 2) калечиться, увечиться; 3) недомогать** гэһэн удхатайнууд. Саашань һубарюулхада, иимэ байна: **эбэрэхэ** — 1) сушить; просушивать; 2) (перен) калечить, увечить; хүл гараа эбэрэхэ — калечить себе руки и ноги.

Эбэрхэ—(зал) 1) недомогать, хворать; г) калечиться, увечиться.

Эбэрхэй — повреждение, увечья (полученное при падении с лошади).

Эбэрэлгын — травматический.

Эбэрэлгэ — травма, увечья.

Эбэрээхэ — увечить, калечить.

Эбэргэтэхэ—калечиться, увечиться; хүлөө эбэргэтэхэ—калечить себе ногу.

Тиигээд аха үеын зохёолшодой бүтээлнүүдые шүүмжэлхы нюдөөр хаража уншаха, һайн юумыень һажаабашье, һаараг юумыень этэржэ пурьаха гэжэ залуу бэшэгшэдтэ һануулагдаһан байха. Эхэ хэлэеэ шудалха, амта шэмтыень танижа һураха гэжэ үгэ хэлэһэн хүн бүхэн — Буряадай ССР-эй арадай поэт Ц-Д. Дондокова, поэдүүд Э. Дугаров, Д-Д. Очиров, Р. Шоймарданов дахин-дахин һануулаа һэн.

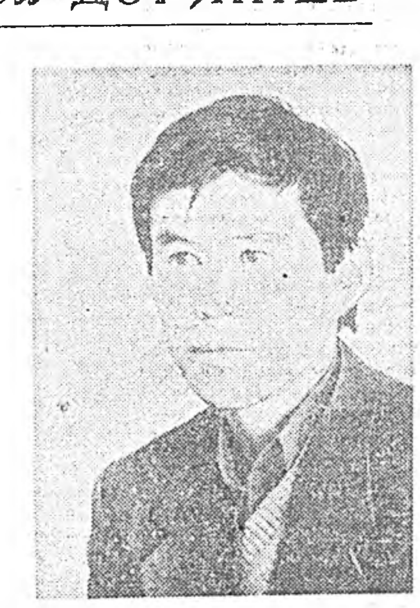
Ажаллахал хэрэгтэй. Ажаллаагүй һаа, бурханай хайрлаһан бэлигшье «шэргэжэ» магадгүй.

Гэхэтэй хамта шүлэг гээшэмнай юрын мэдээсэ бэшэ, харин арюун мэдэрэлэй гү, али уйдхар гунигай дали дээрэ сэдьхэл зүрхэнһөө «ниидэжэ» гарадаг юм даа. **«Шүлэгһөө ондоогоор хэлэжэ шадахагүй сагта шүлэг бэшэгдэдэг юм»,** — гэжэ В. В. Маяковский «Шүлэг яажа бүтээхэб?» гэһэн статья соогоо хэлэһэн байгша. Ородой агуу ехэ уран зохёолшо Л. Н. Толстой 1851 ондо дэбтэр соогоо иигэжэ тэмдэглэһэн байдаг: **«Хахасалгынгаа туужа (сэдьхэл сооһоомни дуун шэнгеэр гараа гэжэ) Гоголиин хэлэгшэдэл адли, һайн байхын тула бүхы зохёолнууд хэдеэ зохёогшын сэдьхэлһээ дуун шэнгеэр гараха ёһотой».**

Зохёолойнгоо дуун боложо гаратар ажаллаха гээшэ бурханай хайрлаһан бэлиг гү, али юун бэ?

Ц. ДОНДОГОЙ.

ШЭНЭ НЭРЭ: Сергей ДОРЖИЕВ

Сергей Доржиев 1966 ондо Яруунын аймагай Иисэнгэ нютагта түрөө. Нарһатын дунда һургуули 1984 ондо дүүргэһэн байна. Мүнөө Эрхүүгэй университедэй журналистнуудые бэлдэдэг факультедэй V курсда һурана.

Байгша оной сентябрь һара соо Сергей Доржиев манай газетэдэ практика гараа һэн. Тиихэдэ буряад хэлэеэ муу бэшээр мэдэдэг, мэдээсэл, зураглал, репортаж, хөөрэлдөөн мэтын газетнэ жанрнуудаар материал толилуулхаһаа гадна, рассказ, юу хээ зохёодог байһанаа харуулаа һэн.

Залуу авторай түрүүшын рассказые уншагшадай анхаралда дурадхая.

БОРООТОЙ ҺҮНИ

(Рассказ)

Столой лаампа аһаагаад, Ешэ Шагдарович үни орой болотор үхибүүдэй бэшэһэн сочинени, диктантнуудые шалгаба. Хэды сагшье болоо гээшэб? Ехэл хүдэлмэри хэгдэбэ гэжэ һанахаар болобо. Хон-жэн, тойроод шууягүй, сагайшье гүйдэл аалин болоһон шэнги. Ешэ Шагдаровичай дэбтэр, гуурһаяа суглуулаад, лаампаяа унтараагаад, газаашаа гаран гэһээнь, түрүүшын бороо орожо байба. Бүхэли үдэрөө хүдэлһэниинь, һанаһан хэһэн хэрэгүүдынь гэнтэ холо болон, хуу мартагдашаба. Тэрэ ойлгомторгүйгөөр угаа гоё юумэ оложорхиһон шэнги бороо доро зогсошобо. Хэзээб даа, иимэ гоё байгаал һэн. Хэзээ?..

...Бороо болингүй ороһон зандаа. Зуһаланай баруун залгалаа гэр соо үни шууягүй болонхой, гансал баабайн хурхирээн тэнгэриин дуугараагүй үедэ дуулдана. Ешэ Бата ахайтаяа энэ орой болотор хаарта наадажа һуугаа. Бата ахайнь Ешэһээ нэгэл наһа аха аад, тэрээндээ орходоо ехэ багжагар бэетэй юм. Элдэбын болоо-болоогүй юумэ хөөрэлдэжэ байжа, торхотой тарагһаа аягалжа байжа, хаарталдажа һууһанаа, Бата ахай:

— Үргэһэм хүрэнэ,— гээд, унтаридаа орон сасуугаа унташаба.

Сахилгаанай гэрэлдэ, урда сонхоор хониной хооһон хорёо харагдана. Гурбадахи үдэрөө бороо болингүй орожо байна. Хоёрдохи үдэшөө койтон шэбхэтэй хорёо соо хониднай хоножо байна гээд, баабай мүнөө үдэшэ үбэлжөөнэйнгөө баазада хаахаа һанаа һэн. Нээрээшье хонидой хоорондо олон дохолонууд бии болоо. Баазадаа абаашахадаа, нэгэ хониие тэргэдэ тээхэ баатай болоо һэн. Хайшаа ошоһоноо мэдэһэн юм шэнги, бороо доро һубаринхай һүрэг зумбараандал адли болоһон хонид хоёр часай турша соо дулаан, хуурай хохиртой баазада хүрэжэ ерээ. Шудхаһан хонид Ешэдэ мүнөөдэр ехэ хайратайнууд шэнги байгаа. Эндэ һая тарянай хоорондуур гараһан тэрэл харгыгаар хонидоо туулсахадаа, Ешэ хонидто ехэл сухалдаһан байгаа. Бороо соогуур шабар худхаһан, эндэ-тэндэ тархяа һэжэрһэн дохолон болоһон олон хонид мүнөө болоходо хайратайл—байна.

Ешэ газаашаа гараба. Үдэшын бороо хүбүүе гэдэргэнь оруулхаа һанаһан юумэдэл, нюур руунь хүйтэн уһаар шэрбэнэ. Нюураа аршангүй, нюдөөшье сабшангүй, Ешэ урагшаа шэртэһэн зандаа. Урда, харлажа байһан хадын хормойдо Дамбын гүүртэ бии. Дамба үхэршэнөөр хүдэлнэ, һамгантаяа дүрбэн зуугаад үхэр харадаг.

Зунай амаралтада тэдээндэ баһал үхибүүдынь ерэнхэй. Харин энэ үдэшэ гурбан басагадынь гансаараа хононо. Ешэ тиигэжэ Иисэнгэ ошожо ябаһан гэртэхинһээ дуулаа һэн. Тэдэнь үглөө үглөөгүүр бусажа ерэхэ ёһотой, мүнөө басагад ооһэдөөрөө байна ха. Эгээ эгэшэнь Дарима гэжэ нэрэтэй, Ешэтэй нэгэ класста һурадаг. Тэдэ хоёр ходо уулзадаг аад лэ, энэ борооһоо болоно, Ешэ Дамбында аяар хоёр үдэр ошоногүй.

Тэдэнэй гүүртэдэ зайн гал татаатай, теэд мүнөө юундэб даа сонхын гэрэл орой ойлгогдоногүй, Харанхы соо хадын хажууда хаа-яа ялагад гээд абана хэбэртэй. Магад хорёо дээрэһээ һайнаар харагдаха гээшэ гү?

Үгы даа, орой ойлгохоор бэшэ. Али бургааһанууд халхална гээшэ гү? Ешын зүрхэн шангахаар сохиһон шэнги болоно. Өөрөөшье мэдэнгүй, хүбүүн бороо доро урагшаа гэшхэлшэбэ. Гараа хармаандаа хэнхэй Ешэ шадахыса утаар алхална.

Бороо сооһоо Дамбатанай зуһалан хүшэгэтэй хоёр сонхоороо гэрэлтэн гаража ерэбэ. Ешэ хараад, удаан зогсоно. Бороо ороһон зандаа. Дамбын нохойнууд хүбүүе абяархалдаад, хусажа оробо. Гэнтэ баруун сонхын хүшэгые нариихан хара гар хажуу тээшэнь болгобо, тиигээд Дарима харанхы руу хараашалһан шэнги болоно. Бахардашаһан Ешэ бороо доро эндэ ерээд байһанаа һаял ойлгобо. Юун гэжэ Дарима һанаба хаб? Яагаа газар доро оромоор муу болоно гээшэб? Басаганай шагаахаа болиходол, гэрһээ холо, харанхы соо байһанаа Ешэ ойлгобо.

Нэгэ муу юумэ хээд тэрьедэжэ ябаһан шэнгеэр өөрыгөө бодоод, гэр руугаа түргэн гэшхэлшэбэ. Дамбын хоёр нохой нэгэ бага дахажа хусалдаһаар, харанхы соо үлэнэ. Ешэ бороодо нэбтэ сохюулһанаа ойлгобо. Теэд юундэб даа, дуу дуулахаар, досоонь наран гараһан шэнги. Мүнөө бороо сэхэ нюур руунь сохино. Хатарша морин шэнги урагшаа ошоһон лэ аад, Ешэ хармаандаа гараа хэнхэй, сэнгэһэн хүндэл гэдэргээ ошожо ябана. Гэнтэ сахилһан сахилгаанай һүүлээр тойроод шэб харанхы болоод, юумэнүүд харагдахаа болишоно. Сахилгаанай гэрэлдэ бүхы тала урдажа байһан үргэн гол шэнгеэр харагдаа һэн. Гайхалтай уһатай бороо ха.

Зуһаландаа орон гэһээнь, Ешын урда баабайнь гуталаа үмдэнхэй һуужа һууба. Шудхаһан зумбараан шэнги болонхой Ешэ үүдэндээ доошоо хараад зогсоно. Хүбүүнэй хубсаһанһаа уһан гоожоно.

— Хубсаһаа хатаагаарай!— гэһэн абяагаар Ешын тархяа үргэхэдэ, баруун таһалгын үүдэн хаагдашаба. Бата ахай хэдыдэхи зүүдэеэ харана хэбэртэй, хүлөө аалиханаар хүдэлгэнэ.

• • •

Яаһан гоёор үдэшэмнай бороогоор амилна гээшэб? Бахана дээрэхи фонариин гэрэл доогуур бороогой уһан сэсэрэн бутаран долгилно. Харгы шабар болонхой, гэрэл доро ялагана. Нээрээ, арба гаран жэлэй саада тээ энэл бороо орожо байһан шэнги. Теэд мүнөө хуу ондоо болонхой. Дарима томо болоод, үни хадамда гаранхай. Ешэшье хоёр жэл Ешэ Шагдарович гүүлэнэ, буряад хэлэнэй багша болонхой. Тэрэ холын хүбшэдэ байһан зуһалангуудшье үгы болошонхой. Ешын тэрэ байһан гүүртын байрада, зундаа ногооной ехээр ургадаг хорёогой байһан газарта хара шэбхын нюсэгэн талмайхан үлэнхэй.

Һүүлдэ хэдышье саг үнгэрэг, бороо өөрынгөө юрын аялга гаргажа байха. Магад, мүнөөшье хаанаб даа жаргалтай байһанаа мэдээгүй хүбүүн баһал бороодо сохюулан зогсоо юм гү? Бүхы хүндэ түрүүшын дуран ондо ондоогоор ерэдэг. Бэшэндэ ой тайга байхагүй, бэшэндэ гүүртэ, зуһалан байхагүй. Теэд бороо байха гээшэ гү? Бороо байха ёһотой, бороогүй муу шэнги. Гэнтэ Ешын сэдьхэлдэ ехэ гуниг дүтэлжэ ерэнэ.

Соёл САНДАКОВ

ЭЖЫГЭЭ ДУРДАН...

…заахан байхадам,
…һэн толгойем аргаахан,
…зөөлэн гараараа
…дэг һэн намайгаа, дураараа.
…унтаридаа ороходом,
…онтохо хөөрэжэ,
…дуунуудые гүнгэнэжэ,
…толгойем һуудаг һэн.
…заахан байхадам,
…сэлеэд хэлэдэг бэлэй:
…хадаа нэрэтэй,
…зоригтой, хүсэтэй,
…нэрые нэрлүүлжэ,
…солые һануулжа,
…нютагаа мартангүй,
…бусажа ябадаг!»— гээд,
…охыем харахагүйгөө
…эл, магнайем таалаадаг һэн.
…уһан нюдөөрнь дүүрээд,

Дуугай боложо удаан соо
Һакаа алдан һуудаг бэлэй.
Һанаагаа зобонхой хажуудам,
Һүниндөө, хаа-яа баарһамни
Үүрэй сайтар унтангүй,
Нангин бурханайнгаа урда
Наманшалан удаан һуудаг һэн.
Эжымни заахан байхадам,
Эсэхэ тулихые мэдэнгүй,
Энхэрэн намаяа, хүбүүгээ,
Эмгэн дэлхэйдэ дурдуулдаг һэн...
Баарһамни, мүнөө амиды һаа,
Баһал намаяа энхэрэн,
Үргэһэ нойроо мартанхай,
Үглөөгүүр болотор һууха һэн.
Эжымни заахан байхадам
Эльбэдэг һэн толгойем аргаахан.
Үнжэгэн зөөлэн гараараа
Бөөмэйлдэг һэн намайгаа, дураараа.

ТЕЭБИИДЭЭ*

…даа, теэбиим,
…юто, тосхоноор зайгаад,
…минэй, шамдаа, теэбиим,
…йдэм...
…даа, теэбиим,
…һатай болоһон байгаад,
…шэнги, аляа байхадам,
…таһархадам...
…даа, теэбиим,
…зүрхэндөө шамаяа дурсан,
…гожо харгыда табиһандаш
…дам...

• • •

…эртэ, үүрэй сайхын урда тээ,
…нойртоо диилдэнхэй,

Газаашаа гаран, сээжэ дүүрэн
амилхадаа,
Гуламта нютаг, дэлхэй дээрэ гансахан
Ахадаа дуратайб.
Үдэр бүри Саян уулын оройһоо
Үлгы дайдаяа шэртэхэдээ,
Аршаан булагһаа ундалжа, шэдитэ
хүсэ нэмэхэдээ,
Арюун нютаг, дурым ходол татан
байдаг
Ахадаа дуратайб.
Хахасаад нэгэтэ, холь'н дайда
зориходоо,
Хангал үнэртэ һогтонхой,
Бусан ерэхээ сэдьхэл соогоо
шэбшэхэдээ,
Буурал эжым тосхто болодог
Ахадаа дуратайб.

…хүгшэн эжы (Ахын, Түнхэнэй …иигэжэ хэлэдэг).

Цэрэн ШОЙЖИНИМАЕВ

ОЛОНОЙ НЭГЭНБИ

Олоной нэгэнби,
эхэ, эсэгын үриби,
Омог, дорюун
буряад арадай хүбүүнби.
Эжы, абын
эгээл нангин үреэлби.
Энхэ тоонтын
хүдөө эрын нэгэнби.
Һайн хүнэй
хани сэхэ нүхэрби,
Һайхан хүүхэнэй
наһанай һүлдэ, жаргалби.
Юртэмсэ дэлхэйн
юрын хүнэй нэгэнби.
Юһэн эрдэни,
найдалтайшье байжа
болоолби.

Хэзээ шамтаяа золгохобиб!
Буряад үргэн тоонтымни
Булан бүхэндэнь —
дангинанууд.
Бэрхэ, шуран, сэбэрхэнүүд,
Баабайн, эжын басагахадууд
Байгалай эрьеын нютагуудта
гүш!
Баянхан Хэжэнгын талада
гүш!
Бардамхан Агын хүүхэн
гүш!
Балига, Бэшүүртэ һуудаг
гүш!
Хаанахишье байгыш,
хамаагүй!..
Халуунхан зүрхэнэйш
урихан һаа,
Хоюулан эбтэйхэн
һууханди,
Хөөрхэн хүүгэдтэй
болохолди.

ХААНАБШИ, МИНИИ ОДОН

Хаанабши, ялагар одомни,
Хаана тэнэжэ ябанабши!
Хүби заяамни хаана хаб!

Баир РАДНАЕВ

• • •

Гансаардажа
Гуниглаа тэрьедэн
Гүйжэ ошохош талаяе...
Угайдхадаа тэндэшье
Ургыханууд хүтэрэлдэед,
Һайбар һарын элшэ доро
һажан байха хабартаа.

Үзүүр торгон эрье дээрэ
Үрэ нимгэн минии инаг,
Үлзы һайхан үнэгэн талын
Үлэг бууса минии гуниг.

Мүнгэн сагаан һаншагыш
эльбэн
Мухалайдаш һүгэдсөб, минии
эжы.
Мүрыш дахаад, мүшэды
нэгээб
Мүнхэ зула минии эдинсэг.
Хадын үндэрые дабан гарадаг
Халуун сэдьхэлтэй, минии
нүхэд.
Хадаг бэлэгээ зүрхэнһөө
баридаг
Халуун сэдьхэлтэй минии арад.

ГУНИГ

Талын дунда ори ганса
Тархияа ганхуулаа алаг гүүн.
Гуран шээрэн борсо доро
Гуниглан зогсоно ээзээ хүлеэн.
Нюдэн сооль нюуса гомдол
Нюргаяа нэмэрюулхэ нүхэр
үгы
Гашуун нулимсаа хуратай
холин
Гажаран, гандан шулуун
болобо.
Аалии дуунайм аялга гү!
Алаг гүүнэйм гомдол гү!
Үншэн шулуунай ханхинаан—
Урда сагайм абяан гээшэл.
Оройтон һэреэ таламни
Олонхон шулуугаар
бадаранхайл.
Уйтай хара шулуунай дэргэдэ
Уһаган эхээ хүлеэнхэйл.

Номой таг

…ынчино шүлэг бэ-…үнинэй юм. За-…эй конференци-…дахада, гар бэ-…шэн хэлсэлгэдэ …биһаншье байха. …ном гаргуулха…даан ябадалшье … ондо поэдэй «Сэлмэг гуниг» …р Буряадай но-…барлагдан гара-…нь «Тоонто», «Мэдэрэл» гэһэн …һоо буридэнэ. …хубааһыень таа-… Юундэб гэхэдэ, …ороһон шүлэ-…раа бэе бэеһээ …, уянгата зо-…. Энэ хэлээшээ …гурбан бүлэг-…шүлэг буул-… «Наран» гэһэн

«СЭЛМЭГ ГУНИГ»

Үглөөнэй наран
Улаан торгон
Тэрлигээ хэдэрэн,
Тэнгэри-таладаа
Хүн сагаан
Хонид-үүлэдээ
Энэ үдэртөө
Эрьен манаа.

Хоёрдохи бүлэгһөөнь—нэрэгүй шүлэг:

Эреэлһэн саһатай газар
Эреэгшэ үнеэндэл хабар.
Дэлгэнэ, газар, дэлгэнэ,
Дэлхэй шамайе хүлеэнэ.

Гурбадахи бүлэгһөөнь «һара» гэжэ шүлэг абтаба:

Уйдхартай
Үүлэн гэрһээ
Үдэшэ орой
Һара гаралай.
Эгээн түрүүшынхеэ
Эжыһээ нюужа,
Хүбүүд мүшэдэй
Харанхы һүни
Хатар наада
Харахаяа ерэһэн
Арбан табатай
Хүүгэндэл
Арбан табанай
Хүүгэн-һарада
Хүбүүд мүшэдэй
Эмнихэдэ
Эшэһэн һара
Һэмжэн үүлээр
Һайхан шарайгаа
Халхалан,
Эжыһээ,
Эмниһэн мүшэдһөө
Айнгяар
Үүлэн гэрэйнгээ
Үүдэ нээнэ
Аалихан...

Шүлэгүүдэй шэнэ согсолбориие газетынгээ «Номой таг» дээрэ табихадаа, халта-халта ажаглалта хээбди. Автор зүбөөр ойлгожо, хэлэ бэшэгэй эрдэмтэд дэлгэрэнгы шэнжэлэл бэшэнэ бээзэ. Эндэ буулгагдаһан түрүүшын шүлэг соо **хонид-үүлэд** гэхэдээ, үүлые хонидтой сасуулбарилжа, уран гоё образ харуулха гэжэ автор һэдээ гээшэ аабза, «Хонидые һануулһан бөөн сагаан үүлэн» гээ һаа, дээрэл һэн ха. «Үүлэн» гэжэ буряад үгэ ород хэлэнэй **облако** гэжэ үгэ шэнги, олоной тоодо хубилдаггүй ёһотой. Юрэдөө, олохон буряад үгэнүүд олоной тоогой залгалтада «мээхэй» бэшэ юм.

Гадна наран «огторгой таладаа» «хонид-үүлэдээ энэ үдэртөө эрьен манаа» юм гү даа? Малые үдэртөө манадаггүй, харин һүниндөө манадаг юм ааб даа.

Яба хээбэшье түрүүшынгээ номые хэблүүлһэн авторые халуунаар амаршалаад, энэ баярыень хубаалдаял даа.

Г. Р. Ринчино хадаа үнинэй журналист юм. Мүнөө тэрэмнай Баргажанай, Хурамхаанай аймагуудта «Буряад үнэнэй» корреспондентээр ажаллажа байдаг. Тиимэһээ түрэл коллективэйнь гэшүүдшье даган баясалсажа байһан байха.

М. ДАНИЛОВА.

Цыден ЦЫРЕНДОРЖИЕВ

АЮША

Аабар аабар алхалдаг
Абын хөөрхэн Аюша
А үзэг танидаг,
Арбан хургаа тоолодог.

Алтан шара нараяа,
Аглаг нэмжээ дайдаяа
Аб адлиханаар Аюша
Альбом соогоо зуражаархёо.

ХҮРШЭ ХҮБҮҮД

Бадма, Бата, Балдансоо
Бүмбэгөөр наадаха
дуратайшуул
Буладай гэрэй хашаа соо
Бүмбэгын талмай
түхеэрээл.

Бадма дээрэ һүрэдэг.
Батань бүмбэгэ хүсэдэг.
Балдансоо сэхэ үгэдэг.
Буладынь мүншье
булигдаагүй.

АРСАЛДААН

(Онтохон)

Нэгэтэ үбэл, хабар, зун, намар дүрбэн арсалдаба: «Хэмнай хүнүүдтэ хүндэтэйб, хэнииемнай хүнүүд хүлеэжэ ядадаг бэ?»

Үбгэн үбэл сагаан дэгэлээ далбайлгажа:

— Намайел нэн түрүүн үхибүүд хүлеэдэг! Юундэб гэхэдэ, минии ерээгүй һаа, хада уулаһаа тиимэ гоёор, энеэдэтэй хүхюутэйгээр наадаха; халтирха, һолжорхогүй һэн,— гэбэ.

Тиихэлээрнь саанаһаа хабар ногоохон дэгэлээ тэнииигээд, сагаан талаяа аргагүй ондоохон болгон дүтэлжэ:

— Үгы юм ааб даа! Намайел аргагүй хүлеэдэг! Һэ, шамайе үхибүүд хүлеэгээл юм ааб даа, харин намайе үхибүүдшье, ехэнүүдшье хүнүүд хүлеэдэг. Юундэб гэхэдэ, би шинии сагаан дэгэлые тайлуулжа, ногоохон дэгэлээ үмдэжэ, хүнүүдые баярлуулна бэшэ гүб? Зүб гү?— гээд, хүлеэһэн янзатай шарай шарайшалаад зогсоно. Тиихэдэнь үбэл:

— Зүбынхшье зүб байгаал бээзэ! Харин минии ерэхэдэ, үбгэд хүгшэд галаа түлижэ, дулаахан һуудаг,— гэбэ.

Иигэжэ хэлэхыень дүүхэй зун дуулажа:

— Дулаахан байхыень гал түлихэ гэнэ гүш? Харин минии ерэхэдэ, гал түлихэ түлеэнэйшье хэрэг байхагүй. Тиимэһээ намайял үнэхөөроо хүнүүд үншэнэй хүлеэн угтадаг,— гэбэ.

Эдэ гурбанай дунда арсалдаан үргэлжэлһөөр. Шагнажа байхада, шаг шууяан гээшэнь аргагүй. Иигэжэ шууялдажа байхадань, алтан намар дуулаад, хажуудань дүтэлжэ:

— Яагаа ехэ шууяан болоно байна гээшэб? Юугээ булялдаа гурбан гээшэбта?— гэжэ асууба. Тиихэдэнь:

— Алтан намар, хэлэжэ үгыш. Бидэ гурбанай хэнииемнай хүнүүд хүлеэжэ ядадаг бэ,— гэжэ дүүхэй зун һураба.

Алтан намар хоолойгоо заһажа:

— Та гурбаниие, намайешье, бултыемнай хүнүүд хүлеэжэ ядадаг. Тиимэһээ эндэ арсалдаха хэрэг байхагүй! — гээ һэн.

Иигэжэ энэ жэлэй дүрбэн саг һайн болоһон юм.

Д. ШАНГАЕВА.

Нангин дурасхаал

ЮРЫН СЭРЭГШЭ

Дайнай тама соогуур юумэ үзэхысэ үзэһэн, амиды мэндэ бусажа ерэһэн аад, сагһаа урид наһа бараһан хүнэй зарим ушаралта үйлэ хэрэг тухайдаа хөөрэһыень уншагшадта дуулгаха хүсэлэнтэйб.

1943 оной зун. Буха ехэ тулалдаанда бэлэдхэлэй дүүрэн тэжэ байһан үе. Курск—Орел—Белгород шадар фронтын иимэ ута газарта үглөө-мүнөөгүй нэерхэеэ байһан байлдаанда хоёр тээһээ бэлэн болонтоһон байба. Хэмгүй ехэ хүсэн эндэ татагданхай.

—...Бидэнэр хабар эртэшэг фронт ерэһэн, үшөө үбэлэйнгөө хубсаһаар ябаабди,— гээд ветеран Норпол Доржиев хөөрөгөө эхилээ һэн.— Американ ботинкануудые абахаяа командиртаяа ошобобди. Би бэшээшэн (писарь) тушаалтай ябааб, найман класс дүүргэһэн, юу хээ мэдэхэ хэбэртэй бараг һанаатай ябаһанби. Маанадта оройдоол нэгэ мэшээг ботинкануудые үгэхэ байба. Бултандамнай — аяар 40 хүндэ хаанашье хүрэхэгүй болоно. Яажа үлүү абаха гээшэб гэжэ доро дороо бодонобди. Үлүүе абахамни гэһэн тэмдэг командиртаа үгэбэб. «Тиигэ»,— гэжэ нүгөөдэмни эмнибэ. Тэдэнээ абаад, асаржа хүбүүдтээ хубаабабди. Булта баяртайнуудбди. Ротын командирһаа баясхаланда хүртэбэб. Хуу хорёод наһатадбди, маанадһаа дүү хүбүүд үшөөшье олон даа. Бумбэгэ үдьхэлжэ ябахынгаа орондо үглөө мүнөөгүй гал дүлэн худар орохоёо байнабди. Ботинкын хойноһоо ябадалнай батальоной командирта мэдэгдэбэ хаш. Һүрхэй зонууд байтарнай, батальоной командир намда зэмэ амасуулба — гурбан сүүдхын хаалтада оруулба. Землянка соо һуудаг байбаб. Теэд яахаб, гэмтэйл хадаа гэмтэйш. Тэрэ үедэ хубсаһа хунар болоод бусад зүйл дуталдадаг саг байгаа. Олохон хүбүүд Сретенскын ябаган сэрэгэй училищида һуража байтараа, дүүргэнгүй эндэ ерэһэн байгаабди. Белгородһоо холо бэшэ тэрэ зун болоһон ехэ дайн байлдаануудта хабаадагшадые амидын тамада ороһон зон гэхэдэ, алдуу болохогүй ёһотой даа.— гээд саашань хөөрөө һэн.

Зунай аяма халуун наратай үдэрнүүд байгаа. Газар дээрэшье, агаарташье элдэбын халибрай янза бүриин буу зэбсэг, техникэ, тоо томшогүй олон сэрэгшэд хоёр талаһаа тулгаад байгаа гээшэ һэн. Элдэбын халибрай жэжэ, томо буунуудай абяан, агаарһаа бомбонуудай тэһэрээн — эдэ бүгэдэнэй унаяр утаан, шорой тооһонһоо оршон тойронхи шэб харанхы— юуншье харагданагүй. Дариин, тооһо шоройн үнэр, танар. Газар тэнгэри хоёрой ниилэһэн мэтэ — иимэ тулалдаанда Гостишево гэдэг станци шадар ороо һэмди. Пулемётчигоор ябааб. Дайсан ехэ хүсэ хаяжа, һүреэтэйгөөр добтолгодо ородог гуримтай болонхой. Дайлалдаһаар гэдэргээ сухарибабди. Хэдыхэн хоногой турша да энэ станци сааша наашаа хэды абтаа, дахинаа сүлөөлэгдөө гээшэ һэн.

Хоёр гурбан хоноод, июлиин 10-аар һэн ха, тус станциһаа фашис сэрэгшэдые хобхо сохибобди. Үүр хираанаар һамбаашалаад, дайсание гэнэдхээжэ, дээрэнь орообди. Мэгдэһэн һабандаһандаа немец солдадууд дотор хубсаһаараа талииба. Гурбан сүүдхын турша да эндэ оборонодо байбабди. Шархатаһан хүнүүдээ ара тээшэнь гаргаха аргагүйбди, хоёр талаһаа бэе бэеэ гэтэлсэшэнхэйбди. Дээрэһээмнай бомбонууд тэһэрнэ. Манайхидай пулемедуудай буудалгые дараха гэжэ оролдоо һааб даа. Халта хүдэлжэ мэдэгдээ һаа, тоншогдоод лэ дүүрэхээр. Немец буудагшадай мэргэниинь хэлэшэгүй, алдаха гэжэ байхагүй. Пулемётчик ябаһан хадаа энээниие һайса хараһанби. Минии пулемёдой бүлэгтэ дүрбэн хүмди: старшина Томсон —Сибириин ород хүбүүн, шэнэ ерэһэн младша лейтенант хакас хүбүүн (нэрыень мартааб), хоёрдохи номерни Друц-белорус — эдэнэр нэгэ бүлэг байнабди. Эндэ нилээд бэрхэтэй байдалда ороо һэмди. Дайсан добтолоод һаланагүй. Маанадые агнаһан дайсанай пулеметчигууд холо бэшэ байна. Буудалдаан таһарнагүй. Алишье талаһаа хүнүүд үсөөрнэ. Амиды үлэгшэдэй олонхидынь шархатанхайбди, командирнуудай захиралташье дуулдахаяа болинхой, нүхэнһөө нүхэндэ бэе бэедээ дамжуулаа болонобди. Батальоной командирай штабай блиндаж бомбодогдоо гэһэн зэрэб дуулдаба. Хоёр хажуугаархи сэрэгшэднай һүниндөө гэдэргээ сухариһан хэбэртэй. Манай частиин сэрэгшэд лэ үлэһэн байбабди. Шагнаарханабди. Артиллериин абяаншье дуулданагүй, эды ехэ үхэр буугай абяан эндэ тэндэ дуулдаад, замхашаба. Байдалнай бирагүйшэг болонтоһон янзатай...

Манай пулемет тээшэ буугаа тодхоһон немец мэргэн буудагша хоёр нүхэдыемнай һалгаба. Хоёрдохи номертоёо үлэбэбди. Тэрэл мэргэнэй һомон намайе шархатуулба. Ши һаа, ши, би һаа, би болоод, урда урдаһаа агналсашоод байхадаа, хэн мэхэтэйб, тэрэл шадаха болоно. Нүхэрни каска малгайгаа буугай сэмгэндэ углаад, бултагад гүүлэхэдэнь, тэрэ буудагшан шобхогод гэбэ. Тиихэтэйнь адли шааюулжал мэдэбэб. Тиигэжэ тэрэниие үгы хэбэбди. Теэд тэрэ байдал улам бүри аюултай болоно. Гурбан үдэрэй туршада дайсан 11--дэхиеэ--добтолбо. Хоёр хүлни, тархим шархатанхай, манхайштараа боолгототойб. Үшөө дээрэһээнь бомбын тэһэрдэһэнһээ бүглэржэ, дүлииршэнхэйб (контузи). Танкнуудые эльгээжэ, дайсан бүри хүсэтэй добтолго эхилбэ. Бүрэнхы болотор яажа тэсэхэ гээшэб?... Бидэ хоёр яһала буу зэбсэгтэйбди. Һомонуудшье, гранатанууд (ПТР-эйшье) яһала бии. Үйлөөрөө болоод лэ һалаха байна гэжэ шиидэнхэйбди. Шархатаад, контузи абаад байхадам, нүхэдни пулемёдоо хүбүүдтэ үгэ гээ һэн. Тиигээшье һаа, тулалдаад лэ һалаха байна гэжэ бодоо һэм.

Хас тамгатай танкнууд урдаһаамнай һолжоржо ябана. Тэдэние һэмээхэн үнгэргөөд, ябаган сэрэгшэдые пулемёдой тобшоор угтабабди. Үлэһэн табан гранатануудаа хэрэглэбэбди... Саашань бүришье хэсүү саг ерэлэй. Нүхэн соогоо хоргодохоһоо бэшэ аргагүй болобо. Хоёр нүхэдэймнай бэе хэбтэнэ, нэгыень бэе дээрээ татабаб. Яахабши, амидыл үлэхэеэ бодонош. Немецүүд дүтэлжэ ябана. Нүхэн дээрэмнай ерээд, хэдэ хэдэн удаа буудаба. Амиды үлэбэ хэбэртэйб, алуулһан нүхэрэйм бэе абарба юм гү даа, нүгэлшье хээ хүн гүби? Хоёр гутални һэтэ буудуулан хай. Хэбтэнэб. Бүрэнхы болобо. Энэ тамаһаа гараха гүб, али... Тархим үбдэнэ, зүрхэнэйм сохисо дуулдана, хүлөө хүдэлгөөд үзэбэб, нюргам үбдэнэ.

Үбдэг дээрээ һуугаад туршабаб, толгойм эрьехэ, үбдэхэнь оромгүй даа. Һуунаб. Нилээд удаан болоо хаб. Нэгэ бага бараг болоходоо, бодоод, 300—400 метр тухай болохо хутор тээшэ алхалнаб. Ой модотой энэ хуторай худагһаа урда үдэшэ уһа удхажа уугаа һэн хабди. Нам шэнги шархатай тулюур сэрэгшэд эндэ байба, үшөөшье хэдэн иимэ хүнүүд ерэбэ. Ангашанхайб, һүүлдэ мэдэхэдээ, олойршоһон, зүүдэлһэн шэнги хэбтэһэн байгааб.

Мэдээ ороходоо, Харьков хотоһоо баруун тээ байбабди. Зон дүүрэн. Бороогой шааяхань олиггүй. Санитарканууд ябана, хүнүүдэй шарха уяна. Хаанашье байһанаа ойлгохын аргагүй, шэхэн дүлии, нэгэ мэдээ ороноб, нэгэ мэдээ алданаб. Солоохой ороходоо, хаана байнабибди гэжэ хажуудахи хүнһөө һурабаб. «Өөһэдынгөө газар дээрэбди»,—гэжэ харюусаба. Һүүлдэнь мэдэхэдэм, плендэ абтаһан байбабди гэжэ ойлгобоб. Мүргүй томо резинэ шабхууртай полицай өөдэ уруугаа һүндэлнэ. Унданайм хүрэхэнь аргагүй. Арай гэжэ хүл дээрээ тулгаад, худаг тээшэ шэглэхымни тэндэ полицайн шабхуур буушаба, нюдэнһөөм гал сахилаад орондоглошобоб. Зай, яалтайб? Бороотой зун аад, түрмэ соомнай уһан шабар, газааньшье баһа тиимэ. Яахабши, ангашахадаа, тэрэл шабартай уһанһаа уухаш. Эдеэниинь гэхэдэ, талханай һагшадаһаар шанаһан шүлэншүү юумэн, тэрээн соонь үгэрсын 1—2 хэлтэрхэй байгаа һаа, хүреэ. Байн байн хүл дээрээ бодожо, түрмын газаа ажал хэдэг болобобди.

Зай, яагаад эндэһээ мултархаб? Хэдэн хүн тэрьедэжэ ябаһаар, һайса сохюулаад, амиды үлэһэмнай хүреэ гэжэ бодобобди. Хоёрдохиёо тэрьедэхэдээ, ой руу орожо үрдеэ бэлэйбди. Тиигэжэ 36—37 хоногто ой соогуур өөһэдынхид тээшээ ябанабди гэжэ һанаад алхалнабди. Дайралдаһан лэ юумэ эдинэбди, үлэн хооһон, хахархай, натархай хубсаһатай, бөөһэндөө барюулшанхай — иимэнүүд зон ябанабди. Алхам бүхэн аюултай, тойроод дүүрэн немецүүд...

Августын хуушаар Харьков хотын сүлөөлэгдэхэдэнь, фронтые нэбтэржэ, арай голтой өөһэдынхидтөө ороо һэмди. Гурбан тагнуулшадтай дайралдабабди. Маанадые полкын штаб эльгээбэ. Тэндэһээ Харьков хото шалгалтада ябуулагдабабди. «Смерш» гэдэг эмхидэ хүдэлдэг тусхай албатадта һайса шалгуулжа, саарһатай болоод, саашаа дайлалдаһан байгаабди. Артиллерист, хэлхээ холбоошоншье болоод ябааб, Австрида дайгаа дүүргээ һэм.

1944 оной апрель һарада Днестр мүрэн гаталалганда баһа урагшагүйдэбэб. Мүрэнэй дунда ороод тамаржа ябатарнай, снаряд тэһэржэ, уһан соо удаан хэбтэжэ, мэдээгүй госпитальдо оруулагдажа, амидыруулагдаһан байгааб.

Авторай зүгһөө:

Норпол Доржиев олон удаа шархатаһан, контузитай, уһанда ехээр хүрэһэн иимэ үлбэр бэетэй болонхой. Тэрэ 1945 оной намар армиһаа табигдажа ерэлэй. 1943 оной зун Белгород шадар болоһон байлдаанда ушарһан үйлэ хэрэгүүд тухай дурдалгаһаань заримыень лэ эндэ хэлэбэбди. 1983 ондо энэ хүн сагһаа урид мордоо һэн. Энээнтэй хамта хэдэн бодомжонуудые хэлэлтэй хаш.

Хорёод наһатан, бүри 17—18-тайшуулшье, дайнда мордоод, олонхинь бусаагүй. Дайнда буудалдаанай үедэ сэрэгшэдэй наһан юугээр тоологдодог байһан бэ гэһэн тоо баримта «Советская Россия» газетэ хэблэһэн байгаа һэн. Энээнэй ёһоор 11 секунда бүхэндэ солдат алуулдаг, взводой командир ехэдээл һаа, гурбан үдэр амиды ябадаг, ротын —7 үдэр, батальоной —11 үдэр, полкын —20 үдэр мэндэ ябадаг. Дайнай һүреэтэ хуули иимэ байгаа. Энээн соогуур гаража, «хахад» бэетэй болсошье һаа, энэ хүнэй нютагаа булта ерэһэниинь талаан болоо гээшэ ааб даа.

Амидын энэ тамаһаа мултаржа ерээд, эндээ ямар һуугааб гэхэдэ, баһал элдэб эсын ушарал болоол һэн ха. Плендэ ябаһан гэһэн «хара саарһан» хойноһоонь дахажа ерэлсээ һааб даа. Плендэ абтаһан хүн гээшэ Эхэ орондоо урбаһан хүнтэй адляар харагдадаг байһан гэжэ мэдэнэбди.

Дайнһаа хойшонхи жэлнүүдэй туршада хурса нюдэтэд-аюулгүйе сахигшад ветераниие хараһаа алдадаггүй байһан ха. Агын округто иимэ тушаалтад байд гээд лэ, мүшхэхэ, мүрдэхэ, хойноһоошни ходол хараһан шэнги байха.

Дайнда ябахадаа, багахан дэбтэртэй, юу — хээ тэмдэглэжэ ябадаг һэн ха. Тэрэ дэбтэрээ абажа ерэһэн аад, мүрдүүлхэдээ хэмшээрхээд, энээнһээ боложо, түрмэдэ оролгон болохонь ха гээд, галдажархиһан байгаа. Тиигэтэрээ һэжэглээндэ орохооршье бэшэ, нютагтаа Могойтын районой Сагаан Шулуутайда избёосхын заводой директорээр яһала һайнаар хүдэлөө.

Наһатай болохо бүринь шархануудынь улам һэдэржэ, дороо абажа һалаа — сагһаа урид мордоо һэн. Дайнай газараар — орон дотороошье, хариин гүрэнүүдэй дэбисхэр дээгүүр нэрэтэйшье, нэрэгүйшье болоһон нүхэдтөө орходоо Норпол Доржиев нэгэ багашье һаа таалаантай хүн байжа, нютагтаа яһаяа хадагалуулба гээшэ ха.

Д. ЖУГДУРОВА,
журналист.

Залуугайнгаа залиие алдаагүй

Павел Билдаев 1923 ондо үгытэй таряашанай бүлэдэ түрэһэн юм. Тэрэ бага балшар наһанһаа эхэ, эсэгынгээ хэжэ ябаһан ажалда ехэ дуратай байһан юм. Мүн һургуулидашье һурахадаа бэрхэ, зунай сагта тэртээ хамһалсахынгаа хажуугаар, колхозойшье ажалда хабаадалсажа ябахадаа, аха нүхэдэй зүгһөө һайшаал магтаалда хүртэдэг һэн.

Павелай 18 наһаяа гүйсөөгүй ябахадань, Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайн захалжа, амгалан тайбан ажаһууһан зондо аргагүй ехэ гашуудал асараа бэлэй. Тиин Павел 1941 оной октябрь һарада сэрэгэй албанда абтажа, Улаан-Үдэ хотодо хэды сагай туршада һуралсаһан юм. Энээнэйнгээ удаа морин сэрэгэй 51-дэхи дивизидэ албаяа үргэлжэлүүлбэ. 1942 оной эхиндэ тэрэ баруун фронт эльгээгдээ һэн. Нютагаймнай хүбүүн дайнда ороһон түрүүшын үдэрһөө айха, һүрдэхэеэ мэдэхэгүй, дайсанай шэбээлээд хэбтэһэн газарнууд тээшэ үетэн нүхэдөө дахуулаад, добтолдог байгаа. Илангаяа Севск хото шадар болоһон шанга тулалдаанда морин сэрэгэй полк эрэлхэг зориг харуулан добтолходоо, фронтые таһа сохижо, урагшаа гараба ха. Фашис эзэмдэгшэд тэдэнэй тала руу ороһон морин сэрэгшэдые һамна бута сохин, үгы хэхэ гэһэн даабари абаһан байгаа. Немецүүд артиллери, самолёт, үхэр буунуудаа дүүрэн хүсөөрнь хэрэглэжэ байгаад морин сэрэгшэдые һүнөөхэ оролдолго гаргаба. Тиигэжэ ябаһаар полкын сэрэгшэ бүһэлэлгэдэ ороһоноо мэдээ бэлэй. Эндэ зүрхэтэйгөөр урагшаа добтолһон эдэнэр хүсэеэ ехээр гээнгүй, муухай бүһэлэлгэ, хүреэлэлгэһээ гаража үрдиһэн юм. Эндэ полкын олон сэрэгшэдтэ баатаршалга гаргаһанайнь түлөө орден, медальнууд барюулагдаһан байгаа. Павел Билдаев «Шэн зоригой түлөө» гэһэн медаляар шагнагдаа бэлэй.

— 1943 оной зун морин сэрэгэй 51-дэхи дивизи морин сэрэгэй корпусой мэдэлдэ үгтэжэ, Курска-Орловско дүхэриг шадар шанга тулалдаанда оролсоо һэн. Эндэ болоһон байлдаанай үедэ газар, тэнгэри хоёр ниилэһэндэл болодог һэн гэжэ П. М. Билдаев хөөрэдэг. Илангаяа Прохоровско райондо болоһон танкова ехэ тулалдаанда хоёр тээһээ 1700 танк хабсадалсаһан юм. Павел Манжутович эндэ шэн габьяа харуулһанайнгаа түлөө Алдар Солын III-дахи шатын ордендо хүртөө һэн. Курска-Орловско дүхэригтэ болоһон тулалдаанай үедэ Павел Билдаев хүндөөр шархатажа, зургаан һарын туршада госпитальдо аргалуулба. Эндэһээ 1944 ондо хоёрдохи группын инвалид болонхой, түрэл нютагаа бусажа ерээ һэн.

Павел Манжутович үбшэн болооб гээд гэртээ һуугаагүй, хаба зэргээрээ ажаллажа байха зуураа Буряадай багшанарай институтда заочноор һуралсажа, түүхын багша гэһэн дипломтой болоһон юм. Тэрэ гэхэһээ уламжалан, Түнхэнэй аймагай Толтойн дунда һургуулида түүхын багшаар, һуралсалай талые даагшаар ажаллаха зуураа Толтойн һурагшадай, багшанарай ба түрэлхидэй дунда ехэ хүндэтэй болоһон байха юм.

Багшын ажалай хажуугаар пропагандистаар, лектораар хүдэлжэ, нютагай зоной дунда яһалхан үрэ ехэтэй хүдэлмэри ябуулжа, партиин болон гүрэнэй гаргаһан түүхэтэ тогтоолнуудые зоной дунда ойлгосотойгоор дэлгэрүүлжэ, залуу үетэниие коммунис ёһоор хүмүүжүүлхэ хэрэгтэ яһалхан хубитаяа оруулалсаа юм. П. М. Билдаевай Толтойн һургуулиие даагшаар ажаллажа байхадань, 1969 ондо КПСС-эй райком ба аймгүйсэдком тэрэниие Аршаанай дунда һургуулиин директорээр томилһон юм. Юуб гэхэдэ, тэрэ тосхондо шэнэ һургуулиин байшангай баригдаха болоходо, эмхидхэхы дүршэл ехэтэй дүрбэн тэгшэ хүн хэрэгтэй болоһон юм. Тэрэ һургуулиин байшан 1973 ондо ашаглалгада оруулагдаа.

1976 ондо П. М. Билдаев Аршаанай сомоной Соведэй түрүүлэгшээр ба тус тосхоной партийна организациин секретаряар һунгагдаһан байха юм.

Коммунист П. М. Билдаев даалгагдаһан тушаалдаа үнэн сэхээр хандажа ажаллахадаа, хододоо магтаал хайрада хүртэжэ ябаа. Мүнөө тэрэ наһанайнгаа амаралтада гараашье һаа, олон жэлэй туршада партийна организациин секретаряар нэгэнтэ бэшэ һунгагдаа.

Сэрэгшэ, коммунист дайнда ябалсаһан нүхэдөөрөө ходо уулзалгануудые хэжэ байдаг. Мүн фашис эзэмдэгшэдһээ сүлөөлэгдэһэн хото городуудай һургуулиин пионернүүдтэй таһалгаряагүйгөөр бэшэг абалсажа байдагынь һайшаалтай юм.

Павел Манжутович дайшалхы ба ажалай олон медальнуудаар ба Эсэгэ Ороноо Хамгаалгын дайнай хоёрдохи шатын орденоор шагнагдаһан байха юм. Коммунист-багшын гэр бүлые нютагтань хүндэлдэг гээшэ. Тэрэнэй гэрэй эзэн эхэнэр Зинаида Ивановна душаад жэл соо багшалжа, «РСФСР-эй арадай гэгээрэлэй отличник» гэһэн нэрэ хүндэдэ хүртэнхэй. Үнэр баян айл болоһон эдэнэр зургаан үхибүүдые үргэжэ, хүмүүжүүлжэ, һургажа, «гарыень гансагада, хүлыень дүрөөдэ» хүргэжэ табинхай. Байгша оной декабриин 25-да Павел Манжутович Билдаев 67 наһаяа гүйсэхэ юм. Тэзд ниитын-политическэ хүдэлмэри нютагайхидайнгаа дунда эдэбхитэйгээр ябуулалсаһан зандаа.

Б. БИРБАЕВ.

ЗУРАГ ДЭЭРЭ: П. М. Билдаев.

Нютаг нютагай һонин

ГЭРНҮҮД ОЛООР ТОЛЛОГДОНО

«Победа» колхоз өөһэдынгөө хүн зониие гэрнүүдээр хангаха талаар һүүлэй үедэ горитой оролдолго гаргана гээд тэмдэглэлтэй. Мүн колхозниигууд өөһэдөөшье гэрнүүдые олоор барина. Энэ хэрэгтэнь колхозой правлениин хүтэлбэрилэгшэд, нютагай сомоной Совет али болохоор туһалдаг, дэмжэдэг юм.

Һүүлэй жэлнүүдтэ эндэ илангаяа байрын гэрнүүд олоор толлогдоо. Байгша оной һүүлшын хоёр һара абаад хаража үзэхэдэ, аяар табан бүлэ шэнэ гэрнүүдтэ зөөгөөд байна. Колхозой механизаторнууд болон мэргэжэлтэдтэ энэ шэнэ гэрнүүдэй түлхюурнүүд барюулагдаба.

Тус колхозой барилгашадай шэнэ гэрнүүдые бариха түсэбөө улам эршэдүүлхэ зорилготой байһаниинь һайшаалтай.

Е. АНДЫКОВА,
Яруунын район.

ПРАВДА БУРЯТИИ
Мүнөөдэрэй номерто

Буряадай Совет Социалис Республикын арбан хоёрдохи зарлалай Верховно Соведэй гурбадахи сессиин байгша оной декабриин, 18-най заседани дээрэһээ журналист Анатолий Праведниковай тэмдэглэл, сессиин декабриин 19-нэй заседани тухай мэдээсэл газетын мүнөөдэрэй номерой нэгэдэхи хуудаһанай нээлтэ дээрэ барлагдаба.

Ороноймнай ниислэл хото Москвада СССР-эй арадай депутадуудай дүрбэдэхи съезд хүдэлмэрилжэ үргэлжэлһөөр. Энэ съездын түрүүшын үдэрэй заседани дээрэ СССР-эй Президент Михаил Сергеевич Горбачёв орон соохи байдал тухай асуудалаар элидхэл хэһэн байна. Нүхэр Горбачёвой съезд дээрэ хэһэн элидхэл «Үгэ хүүрһээ үнэн хэрэгтээ орохо, эрид шууд урагшаа дабшаха» гэһэн гаршагтайгаар газетын мүнөөдэрэй номерой нэгэдэхи болон хоёрдохи нюурнуудта барлагдаба. Съездын заседани дээрэ ТАСС-ай парламентскэ корреспондентнүүдэй бэшэһэн тоосоон «Һаналаа нэгэдэнги шиидхэбэринүүд, ябуулганууд хэрэгтэй» гэһэн гаршаг доро олоной һонорто номерто байха.

Өөһэдыгөө хүтэлбэрилгын ба экономическа реформо бэелүүлхэ талаар Буряадай ССР-эй Гүрэнэй комитедэй түрүүлэгшэ В. Г. Ларионовой сесси дээрэ хэһэн элидхэлые «Буряадай ССР-эй экономикые тогтонижоруулха ба дэлгүүртэ шэлжэн оролгые һайжаруулха хойшолуулашагүй зорилгонууд тухай» гэһэн гаршагтайгаар газетэ номертоо барлаба.

Газетын мүнөөдэрэй номерой дүрбэдэхи хуудаһан соносхолнуудта сүм зорюулагдаба.

ЮУН АЙМШАГТАЙБ?

(Болоһон ушар)

Суутатан зургаан хүбүүдтэй байгаа. Одхон хүбүүниинь Хонихоо (Хонин) гурбан хүбүүдтэй: Содном, Найдан, Намжал. Тэдэ гурбуулаа үнгэрһэн дайнда хабаадаһан, тиигээд шархын шалтагаанаар удаа дараалан табигдажа, нютагаа бусаһан юм.

Найдан 1914 ондо Загаһата нютагта үгытэй таряашанай бүлэ соо түрөө. Бага наһанһаа малша-эмнигшэ ябаһан, хээрэ газаа хоноод, хээли тэнигэр ажаһууһан юм. Баруун дайнда халуун хүйтэниие үзэһэн, хүдэр дорюун баатар хүсэтэй барилдааша ахай ябаа даа.

1945—1947 онуудаар дайнай хойшолонгой хүшэр хүндэ үлэсхэлэн хооһон жэлнүүд байһан юм. Хамтын ажалай мал адууһанай ойро хүрэхэгүй, малай тоо толгойе олошоруулха гэһэн шанга захиралта хуулинуудай гаража байдаг үе һэн. Тиигэбэшье хүдөө колхозуудта үбһэ таряа хуряалгын үедэ буга хандагайда гү, гүрөөһэн, гахайда гү — хамтын хоолдо хэрэглэхые аймаг зургаан'аа агнуурийн зүбшөөл үгэдэг болоо. Тиихэдэ колхоз бүхэн штатна ангуушадые томилдог, милициин зургаанһаа хатуу һомото табатые үгэлсэдэг байгаа. Нютаг соогоо суутай ангуушан Содномой (Халзайн) Дашацэрэн колхозой правлениэр штатна ангуушанаар баталагдажа, хажуудань туһалагшаар һая армиһаа табигдаһан Хонихоогой Найданиие үгэлсэбэ.

Хоёр нүхэд харгыдаа түхеэржэ, холын хүбшэ тайгада агнахаа мордобод. Замдаа зугаалжа ябахадаа, хэрэгэйнгээ хани Найдан нүхэрһөө Дашацэрэниинь асуугаа ха:

— Шимни сэрэгэй һургуулида һурааш, дайнда ябажа үзөөш, ябаһан ябадалаа хөөрыш, айха гээшые мэдэхэгүй хүн бэзэш?...

— Алба хэжэ ябахадаа алинииньшье үзэгдөө. Аадар мүндэртэл адли туулган тобшонуудай дундуур, томо томо снарядуудай ба бомбын хайр шулуундал бутарһан шэрэмэи сасардаһан соогуур, «тигр» танкын таршаганаан, жада һэлмын сабшалдаан соогуур, элдэб янзын бэрхэшээлнүүдые дабажа ерэһэн бэемни энэ байна. Немецүүдэй һабарта ороошье һаа, нүхэ малтажа газар доогуур тэрьелһэн, айха һүрдэхые мэдэхэгүй, алуурша арьяатантай алаг нюдэеэ гэтэрээ дайлалдаһан, үхэхэһөө бэшые үзэһэн, үлдэхэ даарахые хараһан, үзэһэн бэе юм даа,— гэбэ ха Найданиинь.

— Хари һанаал һэм, доро зүрхэтэй байха ёһотой гэжэ... Дайнай газарта шүдхэр хараа гүш?

— Тиимэ юумэ мэдэхэшьегүйб.

— Гол-Толгойдо Балдан Черниинэй хооһон бууса байха. Тэндэ хүрэжэ хонохобди. Тэрэ гэрые шүдхэртэй гэлсэдэг.

— Хогоосон юртэмсэдэ хаанаһаа шүдхэр байха һэм даа...

Тиигэлдэһээр ябажа Гол-Толгойдоо дүтэлхэдөө:

— Найдан Черниинэй буусада ошоод, хоёр морёо шүдэрлөөд табяарай. Урда эрье руунь бууһан зүргэ байха, тэрээгээр ошожо уһа асараад, сайгаа шанажа байгаарай. Би үдэшын наранаар ойн захаар гүрөөһэшэлөөд ерэхэм,— гээд Дашацэрэниинь буугаа үргэлөөд, ойн захын модо руу оробо. Найдан хоёр моридоо хүтэлөөд, уһэз дээрээ үрэмэдүүл урагшаһан мухар модон гэртэ тулажа, моридоо шүдэрлэжэ табиба. Халуудаһандаа гадар үмдэ, самсаяа тайлажа, дотор хубсаһаараа, хүл нюсэгөөр, заглуугаа барьяад уһан тээшэ галгиба. Энэ һамбаанда Дашацэрэн тэрэ гэрэйнь хойноһоо ерээд, гэр дээрэнь гараад хэбтэшэбэ. Найдан аман соогоо гүнгэнэһөөр, уһаяа абажа ерэһээр мухар пеэшэн дээрээ тогоогоо табяад, галаа түлижэ, байтарнь, тогоон соонь жэжэхэн шулуун дээрэһээнь унашаба. Һэр-мэр айһан шэнжэ харуулаад, дээшээ үндэгэд гэжэ тогоо руугаа шагаагаад, галаа носоожо ан-бун боложо, зэд томо гааһандаа тамхияа баалюулжа, баруун урдуур байһан наар-табсан дээрэ тохомоо дэбдеэд, эмээлээ дэрлээд, хүлөө һольбуулжа, амгалан юумэ амаржа хэбтэтэрнь, гэрэйнь хойто хэнадэ хахад хирпиисэ хүндөөр буушаба. Хэбтэжэ байһан Найдан хүхэжэ байһан гааһаяа хажуудаа хаяад, хүл дээрээ һуга харайжа бодоһоор газаагуураа гүйжэ, гэрээ гурба тойробо. Нюдэндэ торосолдохо хүн, амитан харагдабагүй, шэдэһэн модо, шулуун обёоро-дoбогүй, дээшээ хараха ухаан байхагүй, дэмы дэмы уухилаад, гэртээ орожо, пеэшэнээ хэды еды гороолоторнь үдэшын боро хараан болошобо. Гал түлихэдэ гэрэй модоной санхэ гаралаг гэлсэгшэ гү даа, гэжэ сэдьхэлээ заһаад, галаа удхалаад, гааһаа зуугаад, хэбтэридээ дахин ороод, өөдөө хараад хэбтэшэбэ. Гэр дээрэ хэбтэжэ байһан Дашацэрэн эшэгэнэй маараһаншуугаар һөөлдэнхэй хоолойгоор абяа гараад, хахад хирпиисэ абажа, бусаажа байһан тогооной урбалдашатар шэдэжэрхибэ ха. Найдан Сутаевич «шүдхэр гү, үхэдэл гү» гэжэ хашхараад, газаашаа гүйжэ гарангаа, ерэһэн харгыгаараа, саһандал сагаан юумэ сайбалзажа, хоёр табгай шадал мэдүүлэн, хүл нюсэгөөр Черниин дабаан өөдэ харайжа ябаа һэн ха. Таба модоной зайе, татаагүй гүйжэ, Гангатын үбһэшэдтэ гүйдэлөөрөө ерэбэ. Солдат Найдамнай салдагаар гүйхэдөө яагаа гээшэб, сабдаг хорлобо гү, али саг хубилба гү гэлдэжэ, унтахаа байһан үбһэшэд зугаалба, энеэлдэбэ. Найдан амияа даража хэлэхэдээ, агнажа ябаһан хоёр һэмди. Мориднай шүдэртэй, хазаартай аад, олдоногүй, бэдэржэ ябанаб, орой болошоо хонохом, үглөөгүүр эртэ бодоод бэдэрхэб гээд үнэн ябадалаа нюугаад, гүйжэ эсэһэн Найдан толгойгоо дэрлэхэдээ хурхиршоо һэн ха.

Үглөөгүүр мэдэрэлтэй болоходоо, Найдан тэрэ тогтоһон гэртээ бусахадаа, Дашацэрэнээ айлгаха гэжэ шиидээд, гэрэйнь баруун урдахи углууһаа миисгэйн абяагаар мяу-мяу гэжэ абяа гаран һажаагаад хана хаяа һабардаба, мээжаба. Унтажа байһан Дашацэрэн һэрээд, бүдүүн шанга хоолойгоор ерэдэг юумэ ерэбэлтэй, шүдхэрын гү, үхэдэлын гү, оро бодогүй тангайлгахам, хойтодоо хориггүйгөөр хунхылгахам гээд, таба һүрэдэгэйнгөө шабхыень тамшаалгажа байтараа өөдэнь харуулаад буудажархиба. Тэрэ үедэ айлгаха хүмнай өөрөө айшоод: биб, биб Найданбээ гэһэн абиртуу хоолойгоор бү буудыш гэһэн юумэ үүдээр шагаа'адаа, хүхэ сагаан болошоһон байгаа һэн гэхэ.

Буугай тобшоһоо, фашист дайсанһаа айгаагүй аад, юрэдөө юун аймшагтайб гэхэдэ, һүүдэрһээ һүгэдэхэ, амгалан сагай тобшоһоо айха сагууд тохёолдохол юм байна даа,— гэжэ Найдан Сутаевич хөөрэдэг һэн.

Цэрэн ЧИМИТОВ.
Хэжэнгэ.
Загаһата нютаг.

Сэнхир экран

ЧЕТВЕРГ, 20

НЭГЭДЭХИ ПРОГРАММА

МОСКВА. 7.30—«120 минута». 9.35—«На темной стороне Луны»—4 серитэй уран һайханай фильм. 4-дэхи сери. 13.30—Время. 14.10—Шатараар дэлхэйн чемпионадта. 14.25—Хоккейгээр «Известия» газетын шангай түлөө уласхоорондын мүрысөөн. Швециин ба Канадын суглуулагдамал командануудд. 17.45—Байгаали хамгаалга ба КГБ. 18.00—Союзай Хэлсээн тухай Хуулиин проектые зүбшэн хэлсэлгэ. 18.45—«16-тай ба тэрээнһээ дээшэ наһатайшуулда». 19.30—Время. 20.00 — Мультфильм. 20.10—Союзай Хэлсээн—Эблэрхэ зам. 20.55—Шухала асуудалаар хөөрэлдөөн. 21.05 — «Все реки текут»—8 серитэй уран һайханай фильм. 4-дэхи сери. 22.00—Время. 22.30 — Римһээ концерт. 00.25—Шэнэ һониной албан. 00.40—Шатараар дэлхэйн чемпионадта.

ХОЕРДОХИ ПРОГРАММА

МОСКВА. 9.00 — Үглөөнэй гимнастика. 9.15, 10.25—Автопортрет. 9.35, 10.45—Байгаали шэнжэлгэ. 2-дохи класс. 9.55, 11.05—Испан хэлэн. 11.35, 12.35—Биологи. 8-дахи класс. 12.05—Ород хэлэн. 13.05 — «Жду и надеюсь»—уран һайханай фильм. 2-дохи сери. УЛААН-ҮДЭ. 17.00—Байгалай үмэнэхи газар дээрэ. 17.45—Байгал. 18.00—Буряадай ССР-эй арадай депутадуудтай уулзалга. 18.40—Соносхолнууд. МОСКВА. 18.45—СССР-эй Арадай депутадуудай IV съезд дээрэ. 20.45—«Амгалан нойрсогты, багашууд!» 21.00 — СССР-эй арадай депутадуудай IV съезд дээрэ. 22.00—Время. УЛААН-ҮДЭ. 22.30—Буряад орон. МОСКВА. 23.15—«Постскриптум к первому декрету»—баримтата фильм. 00.15—«Площадь Пушкина» — баримтата фильм. 00.25—Хоккейгээр «Известия» газетын шангай түлөө уласхоорондын мүрысөөн. Канадын ба СССР-эй суглуулагдамал командануудд.

Редактор
Р. Б. ГАРМАЕВ.

Кино, театрнуудта

Театр оперы и балета
Отелло — в 19.

Бурятский академический театр драмы им. Х. Намсараева
Ай даа, залуу наһан... Концерт с участием нар. арт. Бур ССР Ц. Уладаевой, М. Елбонова и артистов Эржены и Саяна Жамбаловых — в 19.30.

«Дружба»
Киноклуб «Малышок» худ. фильм Морозко — в 10, Приказ 027— в 12, Друг бедных (2 серии)— в 14, Святая кровь — в 17, 19, 21.

«Прогресс»
Красный зал — Сердце Ангела — в 10, 12-20, 14-40, Киноклуб «Фокус»— Женщины на грани нервного срыва — в 17, 18-50, 20-40.
Зеленый зал — Сети любви (2 серии)— в 10, 12-50, 15-40, 20-10, Девять лет с экстрасенсами — в 18-30.

«Родина»
Закон (2 серии)— в 11-20, 14, 18-10, 20-50, Приключения Элли и Рару — в 10, 16-20.

«Октябрь»
Сборник мультфильмов — в 9-40, Последний зов любви —

НАШ АДРЕС:
670000, УЛАН-УДЭ
ул. Каландаришвили, 23

Телефоны редакции: редактор—2-50-96, приемная—2-54-54, зам. редактора —2-68-08, зам. редактора —2-62-62, отв. секретарь —2-50-52, секретариат —2-66-76; отделы: партийной жизни и пропаганды —2-60-91, 2-56-23, промышленности и строительства — 2-61-35, агропромышленный —2-64-36, 2-63-86; советского строительства и быта —2-69-58; культуры и школ —2-60-21, 2-57-63; информации —2-34-05; переводов —2-54-93; писем и селькоров —2-67-81; корректорская—2-33-61; выпускающие—2-35 95; собственные корреспонденты: п. Баргузин —91-1-44, г. Северобайкальск —35-73, п. Хоринск—55-6-90, г. Закаменск—31-61, п. Кырен—91-9-79, п. Агинское —3-40-69. Директор издательства —2-37-32, Бухгалтерия — 2-33-77, вахта —2-56-62.

Газета выходит 300 раз в год. Объем 2 п. л. Индекс подписки газеты 50901.

Газета отпечатана в республиканской типографии Госкомиздата Бурятской ССР. Директор 2-40-4

Заказ № 291.